Ніхто більшої любови не мав над ту, як

хто власне життя покладе за друзів своїх.

НОВИЙ ЗАПОВІТ, Євангелія від св. Іоанна,

г. 15, 13

"Хлопці ж бо то хлопці,

як соколи!.."

З стрілецької пісні

I

Снилось, що землю їв на вулиці рідного міста... Вирізав тієї землі дві плиті з стіл завширшки й з чверть завтовшки... Потім побачив, що це не просто земля, а торф, з чорними і білими шарами, на смак як вафля пісна, ні, трохи смачніша. А потім ніс ті брили під пахвою. Згодом вони обернулися в оберемок лепехи, що гостро пахла троєцькими святами й сагою луговою... На вулиці дерева якісь височенні та волохаті, чорно-зеленого кольору, темні такі та рясні, широколисті,— осики й дуби. А листя на них немов повирізуване з бляхи, тяжке, нерухоме. А один дуб мав листя дубове вперемішку з осиковим... Від дерев тих могутніх і страшних подихає древністю, апокаліптичністю, тишею грозовою. Вони стоять, мліючи, немов перед очікуваними громами другого пришестя... Замість хат і парканів — руїни. А на руїнах тих вже хтось будується наново... Життя пробивається крізь жах, жорству і попіл, бентежне й вже злякане...

Потім все якось змінилося. Та сама вулиця, але вигляд зовсім інший. Все ніби ожило, затрепетало. Ожуги дерев клубочаться синюватим чадом, мліють і тріскають, опалені вогнями. Опалове небо. Пилюка з сажею й димом затемнює сонце, й воно виглядає крізь опалову мряку жовтогарячим покотьолом... Стовбури дерев розщеплені гарматними набоями та авіабомбами... Двір з розбитою білокорою тополею й лапатим кленом, листя якого вкрите пилюкою й "потом"... Хата з забитими віконницями. Під хатою при стіні стоїть стіл, а на столі лежить юна-юна жінка, убита... Вона щойно убита, ще кров не засохла на розбитих скронях і на опуклих оголених грудях, виступає з сосків і стікає помалу-помалу великими масними краплями. До тих грудей прикладене рожеве немовлятко, теж убите, воно обхопило обома рученятами грудину її ніби спить... теж забризкане кров'ю. Обоє як живі, ніби сплять,— смерть була безсила спотворити зовсім божеську красу цієї земної Мадонни й цього дитяти... Люди ходять навшпиньки. Невідомо чого бояться — чи смерти на столі, чи смерти, що десь літає вгорі в опаловому небі... Придивився й раптом упізнав — це ж Ата! І — з малим дитям! Чому з малим дитям?!.

Ридаючи, йшов десь пустирищами, ніс свій божевільний розпач руїнами, щоб ніхто не бачив... Раптом удар через півроздбитий паркан чимось по голові — це ударив хтось рідний і страшно закляв знайомим голосом — очі засліпила кров, багато калиново-червоної, пінистої крові на одежі, на руках, якими затуляв місце удару... Голос кляв, віддаляючись, чийсь рідний голос... В серці піднялася буря не то пекучого гніву, не то пекучих сліз, тяжких сліз відчаю і розгубленості, і гіркого жалю, і образи,— хотів раптом закричати щось навздогін тому голосові, щось несамовите, щось з самої глибини розчавленого серця... І проснувся.

З опритомненням погас рух, умер відчай, і вмерла думка. Лежав обважнілий, тупий, байдужий, як брила. Навколо темрява, мовби смола,— така чорна й така їдуча. Темрява рухлива, неначе та розтоплена смола тече, гойдається, сходить випарами... Задушливий сморід диму й піроксиліну заливає все — уривки снів, безголосий крик, порухи душі, все йде гарячою хвилею, палить обличчя, чадить... Здається, щось десь горить. Десь близько. Але байдуже. Нехай. Обезволіле тіло, розбите утомою й болем, палене пекельним вогнем зсередини, зовсім не реагує на мляву думку про те, що десь щось горить. Нехай горить. Нехай. Нехай увесь світ горить. Так йому й треба. На мізок настирливо навалюється непереможний тягар утоми, все той самий тягар утоми й тупого запаморочення, йому не можна протистояти, і душа, утікаючи від того тягаря, знову поринає в сон, утікає в якийсь інший світ — в маячіння.

Сон приходить, муркочучи, лагідний, рідний, ніжний сон — як визволення. Чад і сморід, утома й біль лишаються самі по собі, а душа сама по собі. Тепер її охопило інше почуття — хвилююче почуття радости, відроджене десь з глибини, нікому не висловлюване, але таке, що колись було. Воно було. Почуття радости, що витискає сльози зворушення. Лише те почуття тепер приправлене гіркотою й іронією...

От вони машерують. А навколо — квіти... квіти... квіти...

Сонячний Львів. Величезні юрбища. Люди на бальконах і в вікнах будинків. Рідні й нерідні, близькі й далекі, але все свої — Друзі, товариші, матері, батьки, сестри... Безліч їх! А вони — військо, щойно нарекрутоване, юне, сповнене надій, сповнене жадоби небувалого подвигу за них, за всіх отих, що обсипають квітами" мерехтять до них сльозами радости, обсипають благословеннями. Квіти... квіти... квіти... Веремія квітів. Квіти летять з усіх боків і падають, падають, як весняний дощ,

перетканий веселкою. А разом з ними — теж немов квіти — дівочі усміхнені обличчя, пломеніючі очі, очі, очі — безліч їх, вони товпляться обабіч... І, збільшуючи мерехкотняву водоспаду квітів, мають, немов би пелюстки, руки, безліч піднесених рук мають привітно... А крізь той дощ квітів, крізь ту мерехкотяву рук машерують вони. Це вони машерують вулицями гордого, древнього й славного українського міста, що до болю, до крику прагне знову волі й блеску... Воно про те снило у всі тяжкі години плачу й горя всенародного, протягом десятиліть, століть, з давен-давен, в час масових шибениць, мордів і розстрілів, в час найбільшого відчаю... І ось неначе вдарив десь сонячний промінь і позолотив надією темні мури й жалоби... І це тому стільки урочистостей, стільки мерехтіння очей, стільки наївного шалу. Це тому мешканці цього древнього, змученого міста закидають їх квітами. Квітами надій, квітами воскреслих сподівань, квітами віри у чудо...

Це не сон. Це — спогад.

Їхня дивізія машерує вулицями Львова. Майбутня дивізія, майбутній пострах ворога, майбутній носій немеркнучої слави, зародок великих героїчних армій... А поки що дивізія буйної молодости. Вишикувана по-військовому, молодість пружно відбиває крок.

Це все молодь, зелен-зеленісінька, цвіт землі галицької й негалицької, цвіт землі української... Між тією молоддю є зовсім майже діти, і в них тремтять уста від хвилювання... А на них сиплеться дощ пелюстків, немов благословення матері, що отут десь стоїть заплакана, згорьована, осамітнена, але виряджає дітей на великий подвиг...

І тредеще серце від зворушення.

Це його Батьківщина! Її тепло він відчував всім своїм єством, назустріч тому теплові він випивав свої молодечі груди пружно і юно...

Вони виходять на головну площу. В сонячнім сяйві вдаряє оркестра... Барабан так гагахнув, що в вухах луснули перетинки й задзвеніли...

Проклятий барабан!.. Сон не добіг того місця, як то на трибуні стояв, приймаючи параду, "губернатор" Вехтер, полковник Бізанц, а біля них низький панок в окулярах, в поштивій позі — не перед нарадою, ні, а перед "губернатором" Вехтером, і такі ж поштиві перед тим Вехтером ще деякі панки, стовпи міста Львова й усієї землі славного Данила, князя Галицького...

Скинувся від шаленого струсу. Схопився й сів. Проклятий барабан!..

То не барабан. Згори сиплеться щось на голову, а повітря ще двигтить і рухається у всі боки від вибуху, що тіль-тіль стався. Несе вогнем і чадом. В темряві десь з диму пробивається полум'я, як пелюстки казкової, вогненної квітки папороті... Земля гойдається, як чардак корабля... Це ж його хата горить, його пристановище, розщеплене бомбою чи гарматнем.

Зорієнтувавшись нарешті, як тільки міг, швидко звівся. Поранена голова (ще вчора, а може, й хтозна-коли вже поранена) розсідається від болю й гарячки. Де ж товариші? Тут же були товариші! Товариші нещастя! Вони тут перепочивали разом, цілою групою в цій покинутій, в цій єдиній уцілілій на цілу околицю хаті. В українській хаті, в єдиній, мабуть, уцілілій на увесь світ українській хаті! Де ж всі?

Порожнеча. Дим. Задуха.

Його покинули.

Бач, його скинули з рахунку. Мабуть, уважали, що він доходить вже, і залишили конати на соломі. Це думка відзначила автоматично, але не було жалю. Який же тут може бути жаль? І до кого жаль? І що значить жаль? Вони не були якоюсь спаяною частиною чи групою, чи відділом, і навіть не були близькими товаришами,— вони були випадково зігнатою гураганом купкою листу, обірваного з ріжних дерев. Листу поторощевого, пошматованого, пожмаканого, виваляного в болоті, в бруді, в крові. Гураган дмухнув — і лист покотився далі, погнав несамовито, хто куди потрапив, наосліп. А він зачепився, але й його от подув гурагану зриває знову, віддирає від землі, щоб котити далі, такого ас поторощеного й пожмаканого, зшарпаного.

З темряви, з буро-сивої димової імли почувся стогін а чи хрип.

О, хтось є!

— Галло!..

Мовчанка. Заточуючись, ступнув туди. Думав, що то далеко, але зразу ж тицьнувся в уламок стіни, в купу брухту. А біля того брухту лежить ще один такий, як і він. Власне, рештки такого... При відсвітах не так тієї вогненної квітки-папороті, як невідомо чого, побачив людину, перебиту навпіл, — половина з головою лежить перед ним, половина трохи далі. Голова пускав ротом криваві, чорні бульби й дивиться вгору викоченими білками очей... Це видно так чітко-чітко.

По обличчю тріпотить, немов павутиння, тріпотить, завмираючи, корч, то життя утікає швиденько, вириваючись з пошматованих решток... Це ж звідси було чути стогін і хрип. Це ж він зітхнув востаннє.

В рештках людини Петро впізнав юнака, що його товариші принесли були разом на руках в цю хату, бо він був тяжко поранений в живіт, і поклали отут на долівці. Смерть удруге знайшла його тут...

Петро дивився на рештки товариша, одягненого так, як і він, в блакитну одежу, і поволі до нього прокрадався страх,— він дивувався, чого це йому так добре видно обличчя й всі деталі цих решток. Так ніби хтось зумисне освітив їх йому якимось таємничим, потойбічним світлом, щоб він бачив, щоб він роздивився й запам'ятав усе до дрібниць та й щоб знав, яка доля, яка перспектива чекає й його. Це ж є й його доля! І це грізне попередження! Тільки ж навіщо йому зайві попередження! Скільки можна? Було їх багато і тепер вже вони ні до чого при його повнім презирстві до смерти. А обличчя застигло, павутинка життя, тонка і тремтлива, злетіла геть, щезла-Постояв хвилинку над застиглим обличчям. Потім опустився на коліна, закрив мертві очі, відсунув пасемко русявого чуба з юнакового чола і — нагнувся низько-низько та й поцілував те пасемко... Він зробив це машинально. Ніби з рідним батьком прощався,— йому здалося, що оце їх тільки двоє лишилося в усьому світі й вже один з них мертвий... Поцілувавши, неквапячись звівся... Обличчя заворушилося — по ньому пішли світляні бліки. Петро підвів голову вгору й зрозумів нарешті, що то за містика й звідки вона: стеля й цілий ріг хати винесені геть недавнім вибухом, і там, у чорному небі, стоїть сліпуче "паникадило" — гроно освітлюваних ракет на парашуті. "Паникадило" помаленьку пливе й обертається, зношене рухом повітря. Десь гуготить земля й стоїть море клекоту...

Петро постояв ще якусь мить над товаришем. Потім поправив ганчір'я на своїй голові, намотане й зашкарубле, вернувся на місце, знайшов свого панцерфавста й "МПі", подумав... Хотів панцерфавста лишити, але в мізку гостро зринув мотив, чому саме він взяв його — до "МПі" забракло набоїв, лишилося всього з пів-"магазина", тоді він прихватив панцерфавста, бо збирався дорого продавати своє життя. Він не з тих, що йдуть назустріч загибелі з голими руками, пасивні й безборонні. Він з тих, що їх надія гріє й живить аж до останньої іскри, тому він не збирався складати зброї, не збирався здаватися живцем. І він не міг здатися живцем, скласти зброю — до таких, як він, ворог не має милосердя. Він теж не має милосердя до ворога. Все в порядку.

Подумавши хвилинку, звалив панцерфавста на плече й ступнув у проломину стіни. Похитуючись, вийшов а диму й чаду в дику, громохку ніч.

II

Сліпуче "паникадило" пливе над землею в чорному морі ночі. Пливе й роняє пелюстки, й тягне тонюнькі смужки диму, як серпантину. І всюди вогненні пелюстки. Ціла веремія. Ніби продовження того феєричного сну, тієї паради у Львові, в древньому і славному місті, сонцем осяяному й громом литавр озвученому, лише вамість литавр тут гуркіт землетрусу з усіх країв — на північ і на південь, на захід і на схід...

Пройшовши кілька кроків, Петро зупинився, не знаючи куди йти. Занадто багато вогню всюди і занадто багато темряви, яку й пекельний вогонь перемогти не може, і занадто багато грому — грім двигтить суцільним кільцем, в якому немає жодного просмику.

Куди йти?

Він зупинився на пагорбі, над крутим схилом. Таке відчуття, що це він стоїть на високій горі. За спиною горить хата (власне, не горить, а чадить), вимальовуючись розвернутими й розметаними кроквами та розчахнутими стінами на тлі далекої заграви,— єдина хата, що лишилася була від якогось села, збомбленого й спаленого раніше, а тепер її ворог спробував підпалити, щоб правила за орієнтир для артилерії, так либонь. За пагорбом десь далеко рвуться набої тяжких гармат, пролітаючи з виттям над головою. А попереду, й праворуч, і ліворуч, а також у небі понад усім невидимим обрієм море вогню, рухливого, грайливого, ніби спепіяльно влаштована пишна, святкова ілюмінація — з феєрверками, з квітами, з барабанами...

Вгорі пливе "паникадило", а ген унизу хвилюються череди вогненних язиків, там мандрує по землі полум'я. Незчисленні язики підлизують морок і біжать, як хвильки морського прибою. То горить земля, збита "катюшами". Язики полум'я гойдаються і йдуть розстрільнями, ніби то гойдаються вогненні пилки, покладені зубцями вгору, а чи росте й гойдається вогненний комиш...

Праворуч, позначаючи обрій, порскають іскрами вогненні острівки — то горять селища, а між тими острівками то там, то там, раз по раз спалахують вогненні і ейзери — то б'ють туди гармати й падають бомби. А між усім тим простягаються в небо разки вогненного намиста — то вогненні стежечки трасуючих куль, що шукають в непроглядніім, чорнім океані неба прокляту, живу, рухливу мішень, шукають летючу смерть. Часом в тім місці на землі, звідки виходить вогненна стежечка, вибухає гейзер вогню, тоді разок намиста уривається, щезає, але на його місце з'являється враз багато нових в інших місцях...

А попереду, ген-ген в чорнім безмежжі, з-за невидимого обрію підіймається й мерехкотить велетенський вогненний водограй: тонюсінькі струмені вогню порскають з усіх боків безперервно й безугавно, згинають параболі, схрещуються в усіх напрямках, творять вогняні арки, а з них ціле густе мереживо... То десь над Бродами тріюмфуючий ворог з тисяч автоматів і рушниць борознить небо безліччю трасуючих, світляних куль. І безліччю ракет. Звуків не чути, бо дуже далеко, лише видно мовчазний вогненний шал. Це найгрізніша частина обрію, бо найтаємничіша, бо мовчазна. Отака вогняна пантоміма. Пантоміма тріюмфу ворога, що не знає ні жалю, ні пощади. Куди ж іти?

Втома пригинає тіло до землі, але треба б кудись іти. Куди ж іти?

Ззаду, за пагорбом, рвуться гарматні стрільна, пролітаючи над головою цілими чередами, вилетівши десь з невідомої точки, не то справа, не то зліва. Групові розриви сколихують землю. А ще далі за тими розривами чути далекий клекіт моторів — то ревище й скрегіт танків, сталевих всетолочащих бронтозаврів, що десь там безугавно сунуться табунами... А може, то десь переформовуються моторизовані частини... Чиї? Звичайно, "його", бо "наших" чорт має взагалі...

І всюди стоїть такий клекіт. Він заповнює усі інтервали межи вибухами, межи глухими рекетами грому. Разом з ними він творить звукові обрії, зійшовся велетенським колом, і те коло таке щільне, що не вичувається в ньому жадної пустоти, жадної прогалини, якою би можна було вийти. Єдина звукова пустота там, де цвіте водограй трасуючих куль і ракет над Бродами. Там, на сході.

Петро кладе на землю панцерфавста й сідає сам поруч, апатичний, байдужий, охоплений фаталістичним настроєм від

усього й від безмежної утоми та гарячки. Намацує флягу при боці, випиває з неї рештки води, теплої, нудної, і так сидить.

"Паникадило" в небі погасло, і від того темрява раптом згусла, а в ній заграви пожеж, далекі череди язиків полум'я з горючої, запаленої "катюшами" землі, спалахи вибухів та мерехтіння трасуючих куль стали яскравіші, творячи велетенське вогненне коло. Діяметр його — десятки кілометрів.

Всередині те коло тепер залите густою темрявою, димом, мрякою. Де-не-де в темряві раптом зрине лускітнява автоматів, і знову тихо.

Ба, це ж там всередині вся їхня дивізія... і увесь тринадцятий корпус!.. — думка зринула, як порада, як потіха. І справді — це заспокоїло. Він тут не сам! О, він тут не сам! Тут десь їх дванадцять тисяч... Приречених... Так, дванадцять тисяч самих тільки тих, що машерували Львовом так недавно, обкидувані квітами,— молодих і зелених... Таких, що ще й пороху не нюхали... Тепер вони замкнені в цьому вогненному перстені. А ще ж скільки інших!...

Від цього стає легше. В гурті все легше. Він поривається йти туди, до гурту, шукати їх. Шукати! Там вони. Всі! До своїх. Але...

А може, там вже нікого й немає? Може, всі щезли, зникли, вилетіли, як камфора, а увесь той простір заповнив ворог, і то він там причаївся грізно, а з усієї дивізії, з усього корпусу лишився він тільки сам у цьому перстені.

Нашорошившись, Петро слухає якийсь час. Але потім нашорошеність слабне, вертається апатія. Петро шукає, на що

би спертися спиною й так сидіти. Треба дочекатися ранку. Вже, мабуть, не далеко. Але темрява не розходиться, а ще більше гусне. Боже, з якою ж мукою повзе час. Де ж він, той ранок!.. Збоку в темряві ніби бовваніє якийсь пеньок чи стовп. Петро підсувається,— так, це пеньок розщепленого дерева,— він спирається на нього спиною й так сидить, дивлячись у темряву просто себе. Гарматні над головою перестали вити. Стало ніби тихіше.

Ніч тепла, аж душна, липнева.

Петро сидить і чекає, чекає, слухав дзвін у вухах,— то біжить час і ритм його відбиває пульс у скронях.., В темряві пролітають повз нього яскраві вогненні цяточки — це світлячки (чи "святоіванівські хробачки", як кажуть у цих місцях), це значить, тут близько ліс чи сад, але Петрові здається, що ті вогненні цяточки відірвалися від того проклятого водограю над Бродами і замчали аж сюди.

Петро заплющує очі. І з надзвичайною яскравістю, помимо його волі, зринаючи з глибини позасвідомості, з найдальших кутків мізку, проходить перед гарячковим внутрішнім його зором, немовби на екрані, все, що сталося за такий короткий, але такий несамовитий подіями час...

III

Парада у Львові — то було давно, здається, вже тисячу років. Потім була тяжка проза, тяжкі солдатські будні... Власне — потім був Ромцьо, його товариш, юний і веселий його друг Роман Пелех з Дрогобича,— непереможний оптиміст. Всі його називали Ромцьом, лише він один називав Романом. Цей юнак заступав тоді для Петра все, він був як прапор, що трепетав бентежно й життєрадісно на понурому, хмарному тлі,

пориваючись в синє небо, яке безперечно було, напевно десь за тими олив'яними тяжкими хмарами. Він затуляв собою прикру дійсність для Петра... В тяжкій прозі солдатських буднів вишкільної каторги Нойгаммера, Оснабрюка, Бенешова, де вони побували разом, в мряці моральної депресії від приниження, нудьги й тяжкої зневіри. Роман горів як радісна свічка надії й безмежної віри в їхнє велике, героїчне призначення, ради якого можна терпіти все. Все терпіти, і навіть приниження, навіть образливе, гірке становище "унтерменша". Аж не вірилося, який великий заряд життьового оптимізму, шаленої вітальної сили, кришталево чистої віри в свою правду й полум'яної любови до покривдженого народу свого було закладено в цю людину, в цю майже дитину, в цього юного романтика з блакитними очима, що одяг страшну військову уніформу з відзнаками "СС", сталевий тяжкий шолом і мусів цілі дні гупати на полігонах солдатськими чобітками. Ті ковані чоботи натирали на його юних ногах мозолі й водяні пухирі, так само, як і вся солдатчина натирала болючі пухирі на його юній душі, так само, як натирала пухирі на душі тяжка й ганебна доля "унтерменша"... Але він терпів. Він промінився надією й радістю. Наперекір всьому. Навіть тоді, коли вже всім було ясно, що перспектива, яка їх чекає, дуже й дуже кепська. Війна увійшла в найжорстокішу фазу, для них не витворюється жадної сприятливої ситуації для виконання історичної місії, навпаки, ставало ясно, що та війна немилосердно змеле десь їх на порох, і пропадуть вони ні за понюх табаки, щезнуть десь отак, між іншим, і ніхто навіть не знатиме, де їхні кості. І головне — пропадуть вони за чужі інтереси, хоч як вони за ті чужі інтереси не мали й не мають охоти воювати, хоч яку вони плекали й плекають мрію боротися за інтереси свої, власні. І головне — той чи ті, за чиї інтереси їх буде змелено на порох, трактують їх як бидло, як худобу, як "унтерменшів". Постійно й незмінно. їхні інтереси розходяться, й про це вибранці прекрасно знають. Вони напевно про це знають, бо це ясно без роз'яснень, бо це закономірність, бо так завжди було. І тому

вони без пояснень брутальні, тверді, без жадних сентиментів, — бо вони стремлять до своєї мети: наївні розрахунки цих "хлопців", як вони вже навчилися їх називати, підпорядкувати собі. І тому вони їх так нещадно муштрують. Вони готують усіх їх, отаких блакитнооких Ромців, на гарматне м'ясо, "унтерменшівське" м'ясо, і тільки... З усвідомленням цього не одному з них, з тих "хлопців", гірко було на серці й на душі. Гірко було й за ті паради, за ті квіти, що ними їх обкидувано, виряджаючи на цей "подвиг", за ті помахи рук, якими їх благословляли матері, за ті "повітряні" поцілунки, якими їх дівчата нагороджували як лицарів... Нащо вже Петро був твердої вдачі й завжди, зробивши якесь рішення, якусь обравши мету, йшов до неї через усі труднощі й не зневірявся, але тут і він посірів душею. Усвідомлення трагізму їхнього становища, усвідомлення якоїсь загальної великої помилки душило його, але ще більше душило усвідомлення безвихіддя їхнього взагалі, безвихіддя не тільки їх, а взагалі. І на тлі цього великого безвихіддя їхня трагедія — це не помилка. Це не їхня помилка! Це вислід безвихіддя. Вислід трагічного безвихіддя!..

В такій ситуації, при такому моральному стані юний Ромцьо, рядовий стрілець, а пізніше зв'язковий з сотні зв'язку, приходив увечорі до Петра в гості, сідав на ліжко, скидав запиленого шолома, витирав спітніле чоло й посміхався. Він приходив, як брат до брата, напевно відчуваючи, що його поява, сяйво його очей неодмінно приносять щастя й радість. І це так і було. Відбувши тяжкий і довгий день муштри і чергову порцію моральної (а часом і фізичної, у вигляді ляпаса чи штурхана) зневаги від свого начальника, німецького капрала, він посміхався! І говорив замріяно:

— Ну-ну, нічого... Знаменито, дідько його бери! — і далі викладав енергійно, з глибоким переконанням все ту ж, хоч кожен раз на новий лад, свою мрію:

"Нічого. Терпи, козаче! Але нехай-но Ромцьо скінчить вишкіл!.. Але нехай-но тисячі нас скінчать вишкіл! Але нехай-но Ромцьо і тисячі нас навчаться володіти технікою!.. Тоді ми побачимо, хто з нас "унтерменш"!"

І він розвивав свої думки, розгортав широку картину, радісну, героїчну перспективу, про яку думали й ті, що обкидали їх квітами, і за яку й обкидали їх квітами їхні брати й сестри, батьки й матері... Це ціла оптимістична концепція. Поки вони — тисячі їх — вишколюються, оволодівають наймодернішою технікою, беручи її хоч і з рук ворога, тим часом в жорстокому ході війни, в останньому корчі напруження всіх сил обидва вороги впадуть знесилені й вичерпані, впившись один одному в горлянку... І ось тут тоді вийдуть вони — юні, свіжі, сталево зорганізовані й з дисципліновані, і розгорнуться на всю силу — дивізія розгорнеться в корпуси, корпуси в армії... Вони пройдуть по землі тріюмфальним маршем, вони докінчать справу: і слід заскородять по обох ворогах і принесуть на вістрі меча свободу своєму народові та й поставлять той меч на сторожі тієї свободи, на віки вічні.

Намалювавши таку картину, пломеніючи своїми очима і всім надхненним лицем, Роман, рядовий стрілець, зітхав з готовністю на всі жертви:

"За це варто терпіти, навіть коли проклятий той ковбасник б'є по щелепах. Нехай б'є, вже недовго".

Після таких візит Петрові було легко і радісно на душі. Те, що говорив Роман,— це ж, власне, те, що думав і він завжди тут і перед цим. І це те, що думали й всі. Це ж, власне, та пружина, що рухала всіма, привівши їх сюди. Це думки й настрої всіх. Тільки в одних вони починали пригасати, заливані тяжкими буднями й отрутою зневіри, і більшим життьовим досвідом, і життьовою утомою, з якої завжди родиться скепсис.

Ромцьо ж нічого того не мав, ніякої зневіри й скепсису,— він був на старті свого життя, сповненого безмежної віри в те, в що раз повірив. А тому він сам не пригасав і не давав пригасати своїм ближнім, своїм товаришам. Особливо ж він не дав пригасати йому, Петрові, тягар на плечах якого, покладений життям, був уже, здавалося, непосильним. Німецька касарня, а в ній явне упослідження й фальшивість їхнього становища почали його убивати зовсім, гасити його мрії; він взагалі не переносив касарні, а ця була особлива. Та тут приходив цей хлопчисько до нього, наївний такий і такий опромінений безмежною вірою і непогамовною молодістю, і не давав його мріям умерти.

Він їх розворушував, немов жар у печі, докидав туди своє полінце, здмухував попіл утоми й зневіри, й ті мрії палахкотіли знову, і палахкотіла знову підсилена, безмежна віра в свою (їхню) правоту. Це давало сили переносити таку тяжку дійсність...

Він часом наївний і смішний цей Роман, але ж і всі вони для чужого, а надто ворожого, ока наївні і смішні. Вони — романтики. Вони в своїй свідомості безвихіддя, але при непереможному бажанні доконати неможливе зорієнтовані на чудо. І нічого немає дивного в тім, що вони не достосувалися як слід до цієї зовсіи не романтичної дійсності.

До романтиків не належало лише їхнє вище й середнє начальство, що складалося виключно з німців. Лиш серед молодших командирів де-не-де був свій чоловік.

Сам Роман називав їхню дивізію "дивізією унтерменшів". І це, мабуть, вірно. Надзвичайно вірно, бо мав він на увазі — "упосліджених". Хоча фактично вона була дивізією романтиків. Але те й друге не виключають одне одного, як дві сторони однієї медалі,— упосліджені в боротьбі за волю в ситуації

безвихіддя стають романтиками, а часом навіть фантастами, що не зменшує шляхетності й величі їхніх поривань...

Хлиснули вони кривди, ті романтики. Ого-го! Надто ж нахлистався її він, Петро. При його гордому й крутому характері це був великий іспит. Але він його витримував стоїчно, в ім'я Романової мрії. В ім'я тієї Романової мрії він глитав тую гірку, нестерпну кривду, аж захлинався, але глитав.

Але й це теж було вже давно. І дуже коротко. Чашу терпіння, яку вони пили так стоїчно, їм не довелося допити навіть до половини. Тобто не довелося їм хоч і такою дорогою ціною, але здобути бажану науку, не було вже на те часу.

Хмари все густішали. Небо все чорніло. Його все більше й більше затягало димом від тисяч літаків альянтських повітряних сил, що йшли в піднебессі зграями, тягнучи за собою білі димові шлейфи, а ще більше затягало його димом від пожеж на збомбленій землі. Димом і сажею несло по всій Німеччині.

На Заході створився другий фронт — американські, англійські й канадійські війська висадилися в Нормандії, зламавши опір і розвіявши легенду про "непереможний" "Атлянтійський Вал"... Вал поломано, одчайдушний спротив німецьких військ не врятував ситуації. Й не врятує... Казкова "Фауайнс" теж не рятує ситуації. Даремно ці д'явольські повітряні торпеди гуготять в стратосфері, загинаючи параболі над половиною Європи,— програвши політичне, не можна тепер справи направити навіть такими страхіттями. А справу програно політичне на сході, і то саме на Україні, це починають усі усвідомлювати. Тільки те усвідомлення щось туго йде... "Як нежить у жирафи", мовляв Роман. Жартуни, бач, кажуть, що коли жирафа промочить ноги в понеділок, то нежить у неї буде

тільки аж у суботу — така довга відстань від п'ят до носа. Але в Гітлера справа ще гірше,— він дурниць наробив з самого початку війни, а до розуму йому це ще й досі не дійшло, бо, виявляється, відстань у нього від "п'ят" до розуму страшенно велика...

Третій Рейх перехняблювався, загрожуючи нагло впасти й всіх привалити. Передчасно впасти й передчасно привалити.

Всі Петрові колеги, а особливо всі німці, були пригнічені, понурі. Один Роман був, як ніколи, веселий і часом, немов школяр, пустотливий. Хоч його веселість скидалася на шибеничний гумор.

Тепер він узяв собі за звичку під час одвідин, відсалютувавши, конче вигукнути:

— "Гайль, зіг!" — і, вирячивши очі, "їсти" ними "начальство".

В очах бігали бісики. Він чимсь насолоджувався. Він насолоджувався тим, що міг у загальноприйняті боєві кличі й гасла безкарно вкладати свій зміст. Це його веселило. Коли жарт його видавався самому занадто прозорим, він прикладав пальця до вуст і говорив повчально, повторюючи поширений плякат:

— "Пст! Файнд гирт міт!" (Тихо! Ворог підслуховує!)

Так само він використовував всі інші кличі й гасла доби. Тими кличами й гаслами було посписуване й пообліплюване все навколо. Вони красувалися у місті на вітринах крамниць, на афішних тумбах, на дверях їдалень, на станціях, на парканах, всюди. Де не ступнеш — неодмінно зустрінешся з чорним суб'єктом, намальованим чорною сильветою на паркані чи на

мурі. Чорний суб'єкт когось підслуховує. Під ним пересторога: "Пст! Файнд гирт міт!"

І де не ступнеш, можеш зустрітися з кличами про "перемогу або смерть", про колеса, що мусять крутитися тільки для перемоги, тощо.

Формально Романова пристрасть до боєвих гасел доби та до їх грізного повторювання з'явилася після того, як він раз, відбуваючи кару, стояв на варті біля брами. А кару дістав він за те, що випадково потрапив не до своєї їдальні, а до тієї, де харчувалися німці, і пообідав з юберменшівського казанка... Було, бач, так, що українські вояки й підстаршини харчувалися з одного кітла, а німці з іншого, кращого. Романові не те що заманулося покуштувати їжі надлюдей ("хай вона скисне!"), а просто він по своїй замріяности не туди втрапив. Обід він дістав, але потім був викритий і покараний. На щастя, покараний легко, а міг би бути й розстріляний, чому ні. "Хлоп мав щастя" й дістав кілька нарядів поза чергою, стояти на варті біля амуніційного пакгавза, а потім біля брами.

І от, стоячи біля брами, понурий, з міцно нацупленим шоломом і підтягнутим попід Підборіддям ремінцем, щоб його не так вже й впізнавала друзі Роман бачив як на мурі насупроти приліплювало плякат:

"Зіг одер тод!"

Гасло Романові страшенно сподобалося. І відтоді воно його ніби приворожило. Де треба й не треба Роман його неодмінно ліпив у рішучій задумі:

"Зіг одер тод!"

За це його німецьке начальство навіть починало любити, як зразкового оборонця Майбутнього великого Райху, сповненого таким героїчним, боєвим духом.

"Зіг одер тод!" "Гайль зіг!"

Раз якось Роман прийшов до Петра в гості в нових, дебелих чоботях.

"Гайль зіг!"

— Добрі колеса,— похвалив Петро обновку.

— Що ти сказав?

— Колеса... Так називається ця штука в Одесі, цебто чоботи.

Це Романові припало до серця. Найбільше сподобалося тому, що потрапляло в найголовніше гасло доби. І коли вони згодом ішли по брукові чітко відбиваючи крок, межи людською товкотнявої роман засміявся, згадавши одеську назву чобіт, та до Петра:

— Ану лиш давай! Міцніше крок!

— А то для чого?

— Не питай! Анум!

Вони вдарили кованими обцасами й зашагали як на параді.

— "Редер мюссен роллен фюр ден зіг!" — виголосив Роман, карбуючи крок, виголосив досить патетично (Колеса мусять крутитися для перемоги!).

Петро збив ходу.

— Ну, брат..! Досить тобі дуріти. Твоя демонстративна іронія може кінець кінцем нам дорого коштувати. Кинь бавитись! Це ж так прозора,

— Я зовсім не бавлюсь, я серйозно.

— Тим гірше, твоя серйозна іронія твій глум...

— А чому ти думаєш, що це глум? А може, це радість?

— Нема-бо чого раіти...

Роман протяжно свиснув.

— Ти думаєш? Таж все йде шкереберть, до чорта в роги? Га?! Тим самим наш "слушний час" наближається. Чому ж не радіти?

— А того не радіти, що один іде шкереберть, та тільки ж другий іти шкереберть не збирається. Щось не видко.

— Нічого. Поки ми закінчимо вишкіл — буде саме якраз, і другий піде вже шкереберть. І тоді й буде наше: "Зіг одер тоді" Тоді буде наш "слушний час". Пішли!

— "Редер мюссен роллен!.."

Ні, з цим Романом сперечатися неможливо.

Чим більше перехняблювався Гітлерів райх, чим гарячіше ставало на заході, загрожуючи пришестям звідти великої бурі, тим радісніший ставав Роман, ходив мов на пружинах. На його думку, все йшло як пописаному. Наспів удар з заходу. А удар з заходу — це пришестя великої бурі, що несе їм визволення й здійснення мрій. Удар з заходу — це не тільки кінець для одного ворога й того третього райху, а це й початок кінця для другого ворога, що сплюндрував їхній край зі сходу. І о! тоді-то й прийде їхній "слушний час". "Коли б тількн до того часу опанувати всю премудрість воєнну, а головне — вціліти".

Але їхній "слушний час" прийшов раніше. Бо не тільки вони думали про себе, а ще хтось інший думав про них, хто розпоряджав їхньою долею.

Розбиті на сході німецькі армії котилися на захід, вони вже не могли прийти до пам'яті і відкочувалися невпинно. "Той" зі сходу виявився хитріший і сильніший, і спритніший — він післав до бою, волею й неволею, все, що мав у своєму розпорядженні, все, що тільки міг післаті на смерть. Німецькі армії не витримали іспиту до кінця,— розбиті на Волзі, вони ж не могли оговтатись і летіли на "зломання карку", відступали панічно. За ними гналися незчисленні полчища противника, а насамиеред, у першій лінії, гналися нещадні й безмилосердні формації з українського люду, голодного, необмундированого й неозброєного, старого й малого, гнаного в спину автоматами та кулеметами... Але їх і не треба було підганяти: безодня гніву й злоби за заподіяну кривду "визволителями", будівниками "Нової Європи" була така велика й така пекельна, що не треба було їх підганяти. І їхнього наступу не можна було зупинити...

І ось тут і було вирішено долю дивізії. Комусь прийшов у голову диявольський жарт. Вирішено було зупинити шалений

наступ зі сходу кров'ю цих юнаків. Вишкіл було враз закінчено. Готово. Наказом "Головної Квартири" дивізію було кинуто на фронт. На схід. Недовишколену, недосформовану, неекіпіровану як слід... фактично це було кинуто не дивізію в повному розумінні того слова, а кільканадцять тисяч невишколеної,. недосвідченої, незаправленої в боях молоді... Скидається на те, що їх було кинуто сюди зумисне, спеціально щоби винищити, щоби їхні мрії утопити у їхній власній крові. Ніби ті мрії було розгадано та й допущено до їх здійснення... І ніхто цього не міг перерішити. Організовувати дивізію було кому, але відстояти її від глуму та від запланованої, злочинної віддачі на масакру не було кому...

Так от і прийшов "слушний час". Так прийшов трагічний іспит. Довелося йти на подвиг не так, як мріялося, а так, як випало з примхи злої долі.

Дивізію зірвали з усіх вишкільних таборів і шаленим темпом почали транспортувати на схід...

Відтоді вони з Романом вже й не бачилися... Розгубилися, бувши в різних частинах. Де то він тепер? І як там тепер з його оптимізмом?

"Агов, друже! Чи ти ще живий десь? Романтику ти безнадійний і непоправний!"

IV

Перекидати дивізію на фронт почали 28 червня (а сьогодні 18 липня...). Перекидали її прискорено, по кілька ешелонів у день. Ніхто не знав докладно, куди саме їх везуть, як ніхто не оборонив їх перед тією злою "Головною Квартирою", перед

таким її рішенням, що рівнозначне смертному вирокові на всі ці тисячі молоді.

Вирушалося тій молоді з тяжким серцем, бо невідомо було куди. Якже ж усі взнали нарешті, що їх перекидають на Україну, на рідну землю, в район Бродів, і що вони будуть боронити підступи до Львова,— того древнього міста, де їх обкидувано квітами, й де матері благословляли їх на подвиг,— настрій змінився на радісне збудження. Вони будуть боронити бодай рештки української землі від навали зі сходу! І вони будуть не самі, вони будуть підтримані всіма силами... Вони, бач, вірили, що це вони будуть тепер боронити, а їх тепер будуть підтримувати ті, що нарешті зрозуміли, що їм треба оборонити цю землю, цей нарід від заглади, інакше буде горе... Вони мусять це зрозуміти, пора ж уже!

В Петровому ешелоні воскрес і витав дух оптиміста Романа, хоч самого його й не було тут. Надія на великий перелом в ставленні до них німецького командування (адже ж їх кинуто боронити Львів!) підносила всіх, окрилювала, примушуючи навіть забувати, що їх недовишколено. Світ став малюватися в рожевих тонах. А щодо вишколу — дрібниця.

Не один сподівався, що їм ще доля приділила багато часу і вони на рідній землі встигнуть довишколитися й остаточно сформуватися в могутню бойову одиницю.

Про це сказав ніби й сам генерал Фрайтаг, командир їхньої дивізії.

Їхали на схід з піснями, ніби на якесь свято. Принаймні в Петровому ешелоні пісні гриміли увесь час, незважаючи навіть на те, що часом (це коли вони їхали німецькою та чеською територією) небо вкривали хмари англійських та

американських літаків, що мерехтіли безліччю блискучих цяток у зеніті і тягли за собою довгі борозни білого диму, загрожуючи раптом розсипатися жахливим градом і всей ешелон обернути в пил.

Найулюбленішою й найгримливішою піснею була знаменита тая, давня стрілецька:

Ой видно село, широке село під горою...

Села ніякого не було видно, бо мимо поїзда, наїжаченого зенітками миготіли лише німецькі дорфи, а потім чеські містечка та черепичні покрівлі фільварків та розбомблені станції. Але вони — співаки — бачили за тим усім таки село. Широке село. Українське село. Рідне. їхнє! Квітуче. Зворушливо гарне...

...Широке село під горою.

Ой там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою!

Ради такої нагоди навіть не гріх би було в старій пісні переміняти одно слово, вставити нове, щоб дужче пасувало до нової дійсности:

"Молодії стрільці до бою!" — як то хтось пробував робити за непогамовним бажанням включити таки себе в цю пісню. Осучаснити її в такий спосіб. Це ж пісня про них.

І село те їм увижається. Видно його.

Вони його бачили теє широке село...

І називалося воно Броди...

Петрові теж це невідоме й незнайоме містечко десь там, біля Почаєва, ніби увижалося отим оспіваним "широким селом", де йдуть з таким романтизмом "стрільці до бою". Ідуть і інших поривають.

Іде, іде військо крізь широке поле.

Хлопці ж бо то хлопці,

як соколи!

Де ж той Роман?! Той синьоокий мрійник! Мабуть, теж десь отак співає.

Під Броди дивізія прибула в перших числах липня, і тут зразу вияснилося, що ніякого часу для вишколення та для завершення формування їм не дано. Вони з місця мали зайняти відтинок фронту довжиною понад 30 кілометрів під самісінькими Бродами в складі XIII корпусу і розбудувати швидким темпом другу оборонну лінію. Назустріч частинам дивізії, що йшли на схід, до фронту займати позиції, рухалися частини вермахту, що ті позиції опустили й чимчикували на захід. Вигляд у тих частин вермахту був панічний, повна розхлябаність, і переляк, і здемобілізованість. Скрізь і всюди можна було бачити, як ці відступаючі вермахтівці тягли свою муніцію на візочках, вручну. В очах їхніх був жах або відчай, або порожнеча душевної прострації. І мимоволі спадало на думку: якщо ці загартовані солдати німецького райху, що пройшли з боями шлях до Сталінграда, а потім з таким героїзмом стримували натиск ворога, відступаючи п'ядь за п'яддю з боями назад, якщо вони зараз майже біжать панічне, покинувши позиції, то що ж тут може зробити оця зелена

молодь, напіввимуштрована й напівозброєна?! Що вона може тут зробити навіть при всім її романтизмі! І що ж це за такий приклад: вермахт відступає! Не відступає, утікає!

Тільки що привезені з вишкільних таборів, з глибокого запілля юнаки в сталевих шоломах і в чистих, ще не закурених димом і порохом війни уніформах, проводжали здивованими очима вермахтівців, і вже паволока розгублености й невисловленої туги застилала їм світ. Хто був на війні, той знає, яке самопочуття у тих" що вперше йдуть назустріч громам і спалахам війни, назустріч смерти. У відповідь на далекі громи артилерійської канонади десь за обріями серце завмирає й одривається зі свого місця, ниє і скімлить душа, а жадоба жити криком кричить з усіх клітин людського єства,— ціла людина пригнічена страшними передчуттями та непроханими видивами власної загибелі. І ніяка відвага тут не приходить і не допомагає, коли людина не хоче собі брехати, коли хоче бути сама з собою щирою, вона озирається, як зацькований звірок, і рада шурхнути в першу-ліпшу нірку і там щезнути, причаїтися, розпливтися клубочком пари — нема. Але вона з усієї сили, зціпивши зуби, зі скімлячим від тривоги серцем, тримається,— бо вона не сама, бо з нею товариші,. а їх усіх в'яже спільна приреченість, спільна доля.

Особливо ж кепське почуття в людини, коли вона зовсім юна, коли вона не жила ще на світі. Ще як від тієї війни далеко, тоді вона тримається браво, навіть бойових військових пісень співає, але коли вона до тієї війни наближається, коли вона йде не на кінофільм військовий, а до фронту, коли раптом починає на собі відчувати подих тієї війни, близькість того фронту, коли вона вже відчуває тремтіння землі й клекіт на обріях, тоді їй стає тоскно, вона робиться зосереджена, мовчазна, нашорошена. Та вже зовсім кепське почуття в людини, коли вона вперше йде "нюхати пороху", а назустріч їй чимчикують справжні солдати, закурені димом і замурзані потом, явно

утікаючи, з усіма прикметами паніки на собі, напіврозамунічені й напіврозпряжені з дисципліни, як в данім випадку...

Погана, погана це прикмета, якщо вермахтівці так панічно чимчикують на захід, і погана це психічна зарядка для молодиків. А вермахтівці чимчикують та ще й посміхаються понуро й презирливо, мовляв: диви! Тю на вас! Куди це ви?! Верніться! Такі зелені й наївні, такі жовтороті чимчикують на схід, не знаючи, куди ж це вони чимчикують і що їх там чекає!.. Ідуть от немов на параду, в новеньких шоломах, з новенькими рушничками й пістолетиками її "машіненгеверами", з парою мінометів, з одним танком-"тигриком", з кількома батарейками, і куди?! Куди ви?! Проти такої сили-силищі?! Верніться! Утікайте з нами...

Але цього їм ніхто не говорив, це тільки так увижалося й вчувалося, це так можна би було зрозуміти оті погляди замурзаних потом, пилом і порохом війни, вимучених і розтерзаних вермахтівців, що чимдуж тюпали на захід, апатичні й з усього зрезигновані...

* * *

Петрів ешелон був одним із останніх, а може, й самий останній. Вивантажувався ешелон на станції Ожидів. Як командир батареї тяжкої артилерії Петро мав багато клопоту і, вивантажуючись, кляв когось на чому світ стоїть. Звичайно, кляв у душі, мовчки, понуро. І як тут не клясти! Ніби на сміх і глум, в наш час, час наймодернішої техніки, особливо військової, його батарея пересувалася кінною тягою. Воно, звичайно, романтично, навіть поетично, і до того ж несло від того старовинною козацькою — коні ж! "Ой, коники воронії!.." Але будь воно прокляте, таке діло. Після того, як він командував батареєю, руханою тягачами — сталевими ХТЗ (Харківського тракторного заводу), та гарматами-самоходами,

раптом коні... Жах! Вічна його мука. Ще коли б він не мав людського серця, але ж він мав людське серце, що мало свої примхи, а серед тих примх, на тлі невеликого-то жалю до людей був у тім серці великий жаль до інших живих істот. І от ці коні... Йому шкода цих коней — бідолашні тварини! Вони були неспокійні від інстинктивного відчуття загибелі. Стиналися від шаленої напруги. Били копитами й шарпалися, пряли вухами, чуючи тими вухами рев літаків і не дуже-то далекі вибухи бомб, нервувалися, а деякі без причин жалібно іржали, позираючи навколо,— вони без сумніву угадували своїм інстинктом близьку смерть. Від цього командирові закрадався в серце неспокій, не тільки жаль до тварин, а ще й неспокій за дальше: це ж вони тільки вивантажуються! Та ще й не під вогнем ворога. А далі? Що буде далі? Ну як йому воювати на цих кониках, коли тепер навіть залізні машини стають цапки й не хочуть іти вперед?! Але під охороною зеніток гармаші та їздові запрягали по чотири пари коней до кожної гармати й по чотири до ляфету, а так само запрягали паровиці до возів з зарядними скринями і вчвал скочувалися від залізничної колії геть під гору. Петро, підтягти міцніше ремінець шолому під підборіддям, курив понуро й зрідка кидав короткі фрази розпоряджень своїм людям...

Коли вивантажувався ешелон, прибув машиною на станцію командир їхньої дивізії, генерал Фрайтаг, Він приїхав новеньким військовим "опелем". І Петро мав тут нагоду його бачити. І мусів собі признатися тоді (і увесь час потім це враження його переслідувало) — враження від командира дивізії було досить таки кепське, погане. А це багато значить для вояка, яке враження на нього справляв найстарший командир. З давен-давен ведеться, що для вояка командир тільки тоді командир, якщо він собою заступає батька. Недаремно в старовину (та й пізніше) до титулу найстаршого воєначальника в Україні вояки додавали ще додатковий титул — "батько". А це що? Це батько?..

Серед перону стоїть досить добре вичищений і виголений, але непоказний, лише дуже набундючений німець з хлистиком у руці. Генеральський кашкет на ньому стоїть розтрубом, як корона на павичеві. Це Фрайтаг. Фрайтаг розмовляє з майором П., що стоїть перед ним на-струнко. Майор П. високий, кремезний, генерал проти нього досить миршавий, але кутики уст у генерала при тій розмові презирливо опущені. Це презирство відчуває майор П., і через те він червоний, як рак, від розгубленості чи від образи. Десь високо воркотить , ворожий літак, і видно, що генерал стоїть, немов на шпильках, ледве утримується, щоб раптом не чкурнути й не утекти десь під прикриття, одначе кутики його уст презирливо опущені, і опущені вони не з презирства до того літака, не з презирства до смерти, а з інших причин: він, бач, розмовляє не тільки з нижчим чином, а ще й з людиною нижчої раси, з "унтерменшем", з українцем, що є азіятом... Це так і написано на виду в генерала.

Петрові тоді серце тьохнуло, стиснуте поганим передчуттям, шарпнуте думкою, що з таким командиром вони далеко не заїдуть. Е, ні, з таким "батьком" їм швидко "жаба цицьки дасть". Ніби на підтвердження цього, розмова Фрайтага з майором П. раптом скінчилася такою сценкою.

Фрайтаг тримався-тримався хоробро, та й не витримав фасону, смикнув лицем угору, де нагло завили скинені з зеніту бомби, втягнув голову в плечі, а далі кинувся до машини, до свого "опеля", та й був такий... Бомби впали далеко десь за станцією, але якже ж швидко вони здмухнули генерала!

Майор П. лишився сам на пероні, здивований і огірчений, покинутий нагло своїм командиром, що навіть недоговорив якихось там вказівок. Подивившись якийсь час в той бік, де зник Фрайтаг, майор П. витер долонею піт з чола, зідхнув і махнув невиразно рукою.

Ця сценка чомусь особливо чітко відкарбувалася в Петровій пам'яті. Ех ти, біда яка! Отакий от у них "батько!" Отакий от у них найстарший командирі Отакий у них отаман!

Петрова батарея, що входила в склад дивізіону тяжкої артилерії, стала на позиції з самого краю правого флангу дивізії "Галичина" і з краю оборонної лінії XIII корпусу. Ця її позиція була поблизу Ясенів. Решта батарей дивізіону розташувалася від нього на північ, в кількох пунктах. Було сонячно й тихо, й зрештою весело, бо яскраве синє небо й яскраво-жовті лани, де-не-де заквітчані червоним маком, нагадували про безмежну їхню, сонячну Батьківщину, про їхніх войовничих предків, про чудесну романтику степову, вичитану з Кащенка, про красу і велич змагання за людське щастя. Природа голубила їх і наповняла серця великими надіями, великою вірою в щасливий кінець усіх побоєвищ на цій їхній землі. А самі побоєвища не видавалися такими вже страшними, коли таке замріяне небо вгорі й такі золоті лани внизу, перед ними, і такі ніжні безжурні голоси польових цикад звідусіль.

Під таким розмріяним, лагідним небом навіть забувалося про прикрі перші враження від того вермахту, що утікав на захід. Тут вони його не бачили. Під фронт Петрова батарея підходила в надвечір'я глухими польовими дорогами, малов'їждженими, помежи ланами пшениці, гречок, кукурудзи. Копі тягли важкі гармати майже по цілині кудись на невідомі позиції, йшли поволі, помахували гривами й куцими, підстриженими хвостами, відганяючись від ледачих надвечірніх мух, порскали соковите й голосно, хапали вряди-годи жмут налитого колосся а чи кукурудзиння збоку, й ні одному не вірилося, що їх чекають якісь страхіття завтра, а може, навіть і сьогодні. Гармаші наривали червоних маків повні жмені, часом дарували їх зустрічним дівчатам і дітям і тішилися самі, як діти, на лоні рідної, прекрасної природи. Таж на такій землі, під таким небом і головою накласти не страшно

і не жалко! Вермахтові це все байдуже, для нього ця земля холодна й чужа, а для них... Ні, за цю землю й головою накласти не шкода. Кров зацвіте червоними маками, життя проросте ланами золотого колосся,— їх голубитиме сонце і вітер, дівчата, й діти, й матері...

З отакими от настроями, крізь золоті хвилі ланів, осяяних вечірнім промінням, а потім крізь ліричні сутінки вечорові, озвучені гомоном цикад і криком перепілок, котилася батарея тяжких гармат і безкінечний обоз постачання, погрюкуючи колесами, подзвонюючи кінськими зумбелами, розливаючись іноді сміхом юних гармашів... У самого Петра було таке враження і такий настрій, що це вони їдуть не на війну, а їдуть на літні маневри десь там під Чугуєвом, і що це їхня власна, ні від кого не залежна армія. А війна та чи буде колись, а чи, може, її й взагалі не буде...

Так Петрова батарея прибула під Ясенів. Тут вони окопалися, пристосувалися. Та згодом батарея висунулася ще далі на південь, такий поступив наказ.

V

Перші дні було зовсім спокійно і досить мирно (а таких днів було три). Зв'язок у них був налагоджений дуже добре, й через те на Петровій батареї було відомо все, що робиться на всім відтинку, зайнятім їхньою дивізією.

На всім відтинку кипіла робота — всі полки дивізії укріплювалися й розбудовували позиції, копали рови, будували бліндажі. В основному ці позиції, зайняті дивізією, були нібито колись вже раз використовувані, за першої світової війни, тепер їх обрано якимось дивом наново й розбудовано тут укріплення. Укріплення, звичайно, примітивні, роблені, як то

кажуть, на живу нитку, похапцем. В досвідченого вояка виникав острах і здивування — хто й як це тут збирається спинити ворога?

Але над тим ніхто не думав з начальства. Десь там угорі вже давно забракло голови. А тут люди копалися, як комашня, довбали землю лопаточками, нібито вони мирно картоплю садять...

На фронті стояло затишшя. Ворог зупинився й не подавав знаку. Може, він і взагалі вже не буде наступати. Десь він там по той бік Бродів застряг...

Ходило пророцтво якоїсь Насті Стигматички про те, що десь там, по той бік Бродів він, той ворог, і "пощезне". Сам пощезне.

Прийде якась змора на нього, на ворога, не то чума, не то язва сибірська, чи щось подібне, і вигине він, як сарана, і на тому буде кінець. Ніколи він не дійде до Львова... Чи не гарно! Ну, зовсім так, як і в гімні національнім тім співається:

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці!

Може саме тому в пророцтво Насті Стигматички всі вірили. Тобто вірили тому, бо воно було таким зручним, таким бажаним розв'язанням всієї мороки за рецептом рідного таки національного гімну. Прийде змора, і вигине ворог, "як роса на сонці", і ніколи не дійде до Львова. Ніколи-ніколи навіть не вступить на його околиці... Велика річ,— людська віра вона може створити психоз жаху і вона ж може створити зворушливу ілюзію небувалого чуда.

Як то завжди буває, люди найкраще вірять в те, чого й самі хочуть. Так і тут. Люди хотіли саме того, що пророкувала Настя Стигматичка, і вірили в це. І всі знаки ніби почали показувати, що так воно, мабуть, і буде. Ворог не виявляв ніякої активности, так ніби його взагалі не було там, не було ніяких тих мільйонів, ніяких незчисленних армій, танків, "катюш", незчисленної артилерії, авіяції... Аж дивно, чого той вермахт так біг панічно! Ворог провадив лише мляву розвідувальну акцію з повітря — коли-не-коли з'являвся на шаленій височині розвідувальний літак, двокрилий ляпотун, прозваний в цій війні "кукурудзником", а взагалі, як і всякий совєтський літак, званий німцями "Іваном", воркотів над осяяними сонцем просторами, над мирними, убогими, але опроміненими надією селами,— біленькі хатки яких так добре правили за орієнтири на землі,— воркотів безобидно над тим усим копанням та метушнею вояцтва дивізії, а поворкотівши, щезав. І все те копання та вовтузіння тривало далі й виглядало, як мирне будівництво.

Петрові гармаші співали пісень, лежачи під кущами, їздові попасали та чепурили коней в гущавині, зв'язкові-телефоністи та радисти займалися мирними розмовами з своїми колегами, па всім відтинку фронту існуючими, полювали за новинами та фронтовими плітками... Хто не чергував — ходили на село залицятися до дівчат. На спостережних пунктах люди томилися від нудьги. Але ніхто не нарікав — так було добре.

По фронту пролетіла "качка", сплоджена, звичайно, якимсь неспокійним радистом, що не міг жити без новин,— "качка" про те, що большевики зупинилися тому, мовляв, бо взнали, що на фронт прийшла українська дивізія "Галичина" і тепер вони не знають що робити. В паніці. Радяться.

А слідом за цією — друга "качка". "...Взнавши, що на фронт під Броди прийшла українська дивізія "Галичина", Сталін

виробляє спеціяльний плян у Москві, як би ту дивізію забрати всю живцем, з гамузом. І поки він цього не надумає, доти не буде ніякої війни".

І третя "качка". Сталін запропонував Гітлерові укласти мир за таку ціну: нехай Гітлер віддасть Сталінові усих цих хлопців на розправу. І Гітлер нібито над тим думає оце тепер. А Сталін чекає. Тому й таке затишшя.

Це все гумор шибеничний, чи гумор солдатський, що однакове. Одначе десь у нім була гірка правда, доля гіркої правди.

Логіка говорила за те, що, мабуть, таки по той бік Бродів, за тим "широким селом" хтось дуже ламає голову навколо цих стрільців, навколо цієї дивізії, хтось особливо прикував свою увагу до цих "хлопців", обдумуючи кріпко, як же ж вивершити їхню долю. Бо я? для ворога ця дивізія в сто разів небезпечніша, аніж цілі корпуси інших вояків, вона небезпечна, як приклад для всього населення української землі, як наочний доказ існування волі до боротьби за свободу й організованого орудування зброєю в ім'я тієї свободи. А такий приклад може бути заразливий. Убити його — Це невідклична потреба, це надзвичайно важливе завдання. Знищити за всяку ціну.

Мабуть, над цим і ламають голову по той бік Бродів.

* * *

16-го була неділя. День був сонячний, радісний, тихий. В близькому селі відбувалася в церкві служба Божа. Петро теж побував там, між людьми. Його дуже вразив, зворушив настрій селян. Всі — старики, жінки, підлітки — настроєні

оптимістично, очі у всіх світяться радістю, надією великою... Може, це вплив церкви?

Ні, це вплив їх, "хлопців-соколів" у блискучих військових однострояхі сталевих шоломах, вплив "власного війська". Старики, й бабусі, й матері, дівчата, підлітки вірили в те, що війна не зачепить вже їхніх хат, не тільки тому, що так напророкувала Настя Стигматичка десь, а тому, що вони на власні очі бачать рідних своїх обранців,— тепер "наші хлопці" поженуть большевиків геть... Вийшовши з церкви, люди не розходилися, стояли юрбами, групами, оточивши вояків, розмовляли статечно, запрошували в гості, обіцяли частувати медом, і горілкою, і добрим обідом,— для таких дорогих гостей, для своїх рідних вояків, для своїх оборонців їм нічого не шкода, слава Богу, бджола в пасіках дала взятку, а в полі збіжжя вродило, аби тільки дав Бог зібрати... Та вже за такими соколами вони, як за муром!..

Петро дивився в усміхнені, опромінені надією обличчя селян, слухав сердечну гутірку, бачив радісні погляди, звернені на них, як на захисників, пригадував, як утікав той вермахт, і йому хотілося плакати. Йому, дорослому, загартованому в боях і поневіряннях, не вистачало душевної сили й рівноваги спокійно дивитися на ті радісні обличчя, в ті опромінені надією очі... Те саме творилося й з іншими вояками, хто не втратив ясности думки, й почуття відповідальности, й почуття трагізму всієї ситуації...

Може, під впливом цих настроїв, пізніше, але того ж дня, мало не розігралася кривава баталія між його дивізіонерами й вермахтівцями. На дорозі й так по городах, по кукурудзі з'явилися знову групи вояків вермахту, що простували на захід, — вони зірвалися з правого флангу головної оборонної лінії і відступали без бою, без натиску ворога, з невідомої причини. Серед груп вермахту були й есесівці, що відступали так само

панічно й понуро. А відступаючи, солдати Третього райху на шляху відступу наводили свій лад: вони забирали у селян худобу — корів, коней, овець, свиней і навіть птицю... Одним словом, очищали територію від усього, що можна з'їсти, а чи на чому можна їхати та везти свої гевери та туго набиті наплечники (повні "трофеїв", либонь!). За реквізовану худобу німці видавали якісь там папірчики. Мовляв, це по закону, це згідно наказу головного командування. Справді, такий наказ головного командування був, хоч не відомо, чи він стосувався й курей, і навіть кроликів... Ентузіасти. виконання того "наказу" реквізували (тобто грабували) геть все! Селяни з лементом прибігли до своїх прохати захисту. Свої вступилися. Особливо проявили себе Петрові гармаші та й сам Петро. Йому було через край того людського горя, він зі своїми хлопцями налетів на групу таких грабіжників, як рябець. А ця група — це були ще й не вермахтівці, а есесівці з якоїсь розбитої частини, з труп'ячими голівками на шоломах і на рукавах. Було би побоевище, але, на щастя чи на біду, десь узявся й надзвичайно енергійно втрутився якийсь український старшина, що говорив блискуче по-німецьки, і увесь конфлікт скінчився тим, що хлопці тільки відібрали в есесівців худобу та й повернули її селянам, а грабіжників потурили геть, добре таки їх налякавши своїм грізним втручанням.

"Оце так союзники!"

Селяни бідкалися в розпачі: "Що ж це таке?! Ті грабують, і ці грабують! Боже ж ти наш, Боже!" І дякували своїм воякам. Пригода окрилила селян надією, як наочний приклад і доказ, що "наші" мають силу, й то неабияку, коли їх і німці бояться.

"Спасибі ж вам, дітки! На вас уся надія... Ви наш рятунок!.. Ви заступники й хоронителі наші!"

Святковий настрій пропав.

Боже, яких би тут треба нервів людині, щоби не втратити рівноваги! Один молодий гармаш після того інциденту, послухавши отак розпачливе голосіння, а потім і благословення якоїсь старенької матусі, не витримав, закрив лице руками і раптом заплакав, як дитина. Як же ж їх, цих бідолашних людей, захистити?!. Одвернувся та й побіг геть, щоб ніхто не бачив... Це ж грабують, а там же ще йдуть не такі грабіжники! Пригода ця була перед полуднем. А в полудень прийшла на батарею вістка, що на зміну вермахтівцям, які покинули правий фланг головної лінії оборони, почалось перекидання на передову лінію 29-го й 30-го полків української дивизії. Одночасно з цією вісткою Петро теж дістав наказ пересунути батарею ще далі на південний схід, зайняти позиції, опущені вермахтом. Названо точку...

Крига зрушила.

Події почали розвиватися швидко.

Слідом за наказом почали налітати малими з'єднаннями большовицькі літаки, ніби роблячи вправи, вони з'являлися несподівано й бомбили хаотично, що при-йшлося, таке враження, що це були малі пригравки до наступного великого концерту. Але й ці налети припинили будь-який рух до вечора та нанесли деякі втрати — перша кров юнацька зросила землю тут і там.

Як завечоріло, рух відновився: вермахт побіг на захід, сотні й батальйони української дивізії на схід. Таки на схід!

Петро зняв свою батарею й у сутінках взявся перетягати її на кілька кілометрів управо. Яка то несамовита морока міняти позицію й перетягати таку громіздку махину, як батарея тяжких гармат з усіма її причандалами, муніційними обозами

та всіма допоміжними частинами, та ще рухану кінною тягою! Але нема ради. Батарея знялась і погримотіла у вечірній присмерк, у ніч, поспішаючи, але не можучи погнати учвал. Де там учвал! І дороги погані, і все запруджене військом,— як би не почавити людей, здебільшого своїх.

Довгий час вони йшли в густій колоні якоїсь частини їхньої дивізії. Це була піхотна частина. Тут, втесавшись в саму гущу, Петро мав змогу спостерігати, відчути настрій вояків. Настрій був поганий. Серед вояків були помітні симптоми заломання психічного. Гнітючі враження від вермахту, що відступав увесь час, відколи ця молодь прибула сюди, на фронт під Броди, не пройшли марно. Особливо враження сьогоднішнього дня. Починалася... не паніка, ні. Паніка лише вставала маривом, як неминучість, як невідкличний вислід уже пороблених — не ними — ріжних дурниць і непоправних помилок. Зараз поки що почалися нарікання, що завжди йдуть перед панікою, якщо вони стають масовим явищем. Нарікання чулися тут і там, і серце Петрові стискалося бентежно. Ці нарікання — це зараза. Ех, Романа би сюди! Де він, де його дух мрійника й оптиміста!

Хтось у темряві квилив, як сич на вмируще:

"Як же це? Що ж ми?.. Куди ж це ми?.. Що ж ми самі?.. Якщо вермахт утікає, то що ж ми?.."

Мовчанка. Вояки сопуть, тяжко тупотять і човгають чобітьми, тягнучи свої тяжкі наплечники й зброю.

Раптом:

"Вермахт для того, щоб грабувати! А ми для того, щоб захищати!" — прорік хтось у темряві повуро й громогласно, а

потім гримнув зі злобою й глумом; "Гей там! Который там соплі розвішав? Завертай на піч! Доганяй вермахт!"

Регіт.

Петро теж засміявся, почувши нарікання, репліку й сміх, надто ж засміявся тому, що цей голос зринув ніби зумисне у відповідь на його думку про Романа, лише це не був Роман, це був тільки його дух, трохи, правда, злобний. А той самий голос додав, промурмотів уже крізь зціплені зуби:

"Худобу до Гітлера гнатимеш!"

Ще більший сміх. Сміх з дотепу, сміх — як рятівниче радісне виборсування з-під смертельної млості. А, крім того, сміх ще й тому, що в їхній колоні цій ідуть німці, яко старші командири, вони ж бо начальники в дивізії, і це ж вони чують! Не бійсь, терпко! Свербить, мабуть.

Але з німців ніхто не зреагував. Деякі з них унтерменшівську мову ще не настільки знали, щоб зрозуміти зміст "дискусії", але жоден не пустив і пари з уст, мовби їх і не було зовсім.

Хоч вони були. Ще поки йшли увечері на схід, на вермахтівські покинуті позиції, німецькі старшини були на місцях, з вояками.

А як отаборилися й уранці вояки озирнулися — жодного німця вже серед них не було.

VI

Як саме почалося те пекло, тяжко тепер відновити за порядком. На їхній батареї почалося, мабуть, з того, що їхній четвероногий камрад, приблудний пес, на-півздичавілий вівчур з відділу зв'язку ні з того ні з сього сів на хвіст і завив тоскно, надривно, аж комашки Петрові пішли поза шкірою. Завив, як вовкулака, напівлюдським моторошним воплем. До нього озвалися всі пси недалекого села Гута Пеняцька. І слідом за тим на них посунувся рокіт з полудневого сходу. Рокіт котився, як морський шквал, наростаючи все швидше й швидше,— то йшла хмара ворожих тяжких бомбардувальників. За нею з-за обрію випливала друга... Тяжкі бомбовози йшли клинами, як журавлі, а між ними вилися бистрі маленькі срібнокрилі винищувачі, роблячи мертві петлі, облітаючи важку, навантажену динамітом ескадриллю з усіх боків навколо, охороняючи її від авіяції противника... Але тієї авіяції противника не було, й нікому було нападати, і ні від кого було тим винищувачам своє добро охороняти... Також нікому було юнацькі сотні, що зарилися в землю внизу, боронити... Перший клин порівнявся з позиціями піхоти, що їх видно було Петрові з його обсерваційного пункту, з позиціями, зайнятими частинами дивізії "Галичина", та й сипонув свій вантаж... І почалася вакханалія. Небо померкло від диму, від смерчів землі, від божевільного грохоту. Бомби сипалися безперервно. Довге, вібруюче виття скинених бомб вимотувало душу, бо так і видавалося, що з кожною такою звуковою смугою насувається точне попадання розпеченої потвори, і — крах. Кінець усьому. Люди тулилися до землі у всіх щілинах і ямках, тислися лицем униз, намагалися влізти в землю живцем... Земля двиготіла, як під час землетрусу, чварахкала смерчами в небо і спадала хмарами згори, присипаючи людей... І сипалося залізо, завиваючи на лету, розірване на череп'я...

Петро лежав у вузькій викопаній щілині, міцно тиснувся до її дна. Після кожного близького розриву, після того, як переставала сипатися згори земля, Петро підіймав голову й

бистро оглядався навколо — що є з його товаришами й близькими (поблизу розташованими) вояками? Все, що він бачив, було спаралізоване жахом у перші ж хвилини тяжкого бомбардування. Навіть на загартовані нерви старих фронтовиків цього було би забагато, а тут же зовсім не старі фронтовики, а новаки. Бідні хлопці. Вони повзали в ямках і борознах, липли до землі й звивалися, намагаючись зібгатися в манюсінький непомітний кім'яшок, і благали небо про порятунок. Петро бачив ціле передпілля гострим своїм вояцьким оком. В блискавицях розривів він бачив, як деякі, стерявшись, схоплювалися з криком і бігли — і падали, скошені ураганом заліза. Нащо вже міцний такий і, здавалося, спокійний вояк, як Петрів найближчий помічник на батареї Кирило Діброва, і той упав навколішки в рові поблизу, забув навіть, що на нього дивиться командир, і склав молитовно руки, уже прощаючись з життям, а потім поривався бігти... Петро мусів рішуче пригрозити йому автоматом, а потім, оскільки грозьба не подіяла, миттю стрибнути в його рів, збити його з ніг і притиснутії до землі,. кричучи йому в лице, щоб той тримався берега й не вносив паніки. Коли б цього Петро не зробив, то могло би бути дуже погано, могло би за Дібровиним божевільним прикладом зірватися все, що було навколо, і пропасти ні за цапову душу. А так все лишилося на місці, влипаючи ще дужче в землю.

Коли хвиля бомбових розривів віддалялася, Петро висунувся з рову й оглядав у бінокль місцевість на всі боки. Було ніби все в порядку, тобто не помічалося ніякої панічної метушні. Чи то всіх вибило, а чи то страх смерти переміг паніку. Там, де були позиції їхніх частин, було пустельне. Розриви бомб затягли все димом, але війська з нор не викурювали. Лиш де-не-де з димової мряки, розкремсані вогненними блискавками, вихоплювалися поодинокі фігурки й, пробігши трохи, падали, скошені невидимою косою. Наближалася нова ланка бомбовозів, і Петро падав ниць...

Так відбомбила перша хмара й, розвантажена, погуготіла на північ. На її місце заходила на бомбардування друга хмара, клин за клином... Господи, якщо так потриває ще трохи, то на тому їхня війна й скінчиться, люди побожеволіють або побіжать, не витримавши психічної напруги, і будуть перебиті, немов курчата. Або будуть поховані живцем під тяжкими обвалами й завірюхами землі. Вже й так здається, що вся земля переорана грунтовно, і вже нікого немає живого, всіх пригорнуло землею й присипало залізом.

Ще двома хвилями налітали ворожі літаки, бомбили вже збомблене й обстрілювали землю з бортової зброї. А потім бомбардування припинилося. Та не встигли люди, котрі вціліли, зідхнути з радости, що лишилися живі, як почала бити ворожа артилерія...

Тут прибіг, вірніше приповз на вогневу позицію Петрової батареї зв'язковий (бо кабель десь пошкодило, і телефонний зв'язок не діяв), і передав наказ відкрити вогонь на схід по наступаючому ворогові, а також передав повідомлення: ворог прорвав фронт на південному крилі XIII корпусу і могутнім клином жене на захід, оточуючи дивізію "Галичина" й разом увесь XIII корпус. Безліч танків, авіяції, артилерії. Такий же прорив нібито зробив ворог на півночі і жене вглиб шалено, замикаючи велетенський перстень. Зв'язковий тремтів увесь від збудження й хвилювання й був надміру говіркий. Це був досить інтелігентний хлопець і потрапив швидко зробити ціле бойове зведення. Картина, що він її намалював двома мазками, була жахлива й заморожувала кров у жилах...

Сталося. От і прийшла та хвиля нарешті, що про неї в пісні співається.

Ой там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою...

Вони мусять іти. До бою. Або загинути так, без бою. Це ж бо тепер стало питання руба — бути їм чи не бути.

Петрова батарея перша відкрила вогонь по темних масах, що з'явилися на обрії. Очима стереотруби було добре видно, як мчали танки на захід, обходячи їхні позиції стороною, і вогонь батареї було перенесено на них.

Петрові гармаші працювали з надхненням, гарячкове, але чітко. Батарея била без угаву.

Ліворуч теж загримотіли сальви їхньої артилерії по всьому фронту. Ворожа артилерія посилила у відповідь свій вогонь — і почалося пекло.

Почався нерівний шалений бій.

Петро думав було, що після бомбардування з їхньої піхоти й взагалі з усього їхнього війська на цім відтинку не залишилося нікого в живих, а воно он як заговорила земля автоматами, й кулеметами, й гранатами! А воно он скільки їх підіймається з землі й перебігає розстрільнями вперед!..

Одчайдушними зусиллями їхні частини намагалися затягти проломину, зліквідувати прорив, спинити ворога. Спинити! Бо ж на карті стоїть життя тисяч товаришів, горе і сльози тисяч їхніх матерів, щастя й цілість всієї землі їхньої, отих бідолашних селян, що ще вчора благалп їх про порятунок та про захист...

Дивно! Просто дивно!.. Ні, це дух того синьоокого романтика, того мрійника, того Романа, запаленого невгасимою вірою в свою правду і в перемогу над злом... Юнаки билися, як справжні лицарі, як герої. В бою виявилося,

що вони таки дістали досить добрий вишкіл, вірніше, той вишкіл, що вони дістали, був тепер помножений трагізмом ситуації на відчай і відвагу приречених, а це велике помноження! Немалу ролю грав тут і гнів на своїх "вчителів" і "союзників", що так безпардонно зрадили їх, лишили напризволяще, повтікали. Перед самісіньким боєм з ворогом виявилося, що вони фактично лишилися без старших командирів. Тоді команду перебрали свої, молодші старшини замість тих німецьких начальників, що вночі щезли десь, і з цими командирами своїми вони кріпко стояли проти набагато сильнішого ворога.

В середині бою розкотилася чутка, що 30-й полк зрадив і перейшов до ворога. Це було як лиховісний грім над нещасними душами. Пізніше виявилося, що все неправда, але зразу це подіяло убивчо. Хто пустив ту чутку, невідомо, але вона пройшла по всіх позиціях, пригноблююча й страшна своїм спрямуванням — спрямуванням на психічне заломання людей. Тільки ж у багатьох відчай викликав зворотну реакцію — посилив спротив.

Пекло тривало довго.

Петрова батарея була розбита в тартарари. Особливо трагічно скінчили ті бідолашні коні. Коли батарея потрапила під інтенсивний обстріл і коли, щоб її вихопити з вогню й перенести на інші позиції, користаючись з невеликої павзи, підлетіли їздові на конях, раптом упало відразу кілька тяжких стрілен — і все геть потонуло в гурагані вогню... Загинула половина їздових, загинули всі коні, поковеркало дві гармати, розбило скрині з амуніцією... Треба ж статися такому нещастю, треба ж було тим стрільнам упасти в таку хвилину! Страшне спустошення!.. Одначе ті гармаші, що лишилися живі, повели далі обстріл з двох уцілілих гармат, дострілюючи решту

набоїв... Кирило Діброва показував дива, де в нього та й сила бралася — він сам працював за кількох.

З тих коротких хвилин один кадр врізався Петрові в мізок: це кінь з їхньої батареї, що йому перебило кряж,— він несамовито іржав і біг на двох передніх ногах, власне, намагався бігти, високо задерши морду з закривавленими ніздрями та очима, повними жаху, й тягнучи перебитий зад; він швидко бив копитами, трусився увесь, як у лихоманці, й іржав комусь навздогін, ніби доганяв своїх товаришів... Ця картина зринула, коли розвіявся дим і пил після вибухів.

Батарея була розбита, але вони не відступили; розстрілявши всі набої по ворожих танках, Петрові гармаші зірвали гармати, а самі разом з ним приєдналися до якоїсь групи, що зайняла оборону тут же, поруч. Вони міцно трималися в укріпленнях і билися гранатами і панцерфавстами та кулеметами проти ворожих танків і танкеток, билися проти вдесятеро сильнішого ворога. Власне, самого ворога в людській подобі не видно було, лише скажене, скрегочуче залізо, десятки тонн заліза, що пашіло й ригало вогнем. Поцілені з гармат панцерфавстів або підірвані на мінах танки й танкетки корчилися, мов дивовижні плазуни, розкручуючи луску своїх ланцюгових пасів, гублячи їх, занурюючись шкереберть в землю. Деякі з них, поцілені в бак з пальним, горіли, мов кострищ, позначаючи чорним димом і смородом паленої гуми й м'яса передпілля позицій одчайдухих оборонців, на радість їм, наснажуючи їх дерзкою відвагою, надією, зухвальством. Ворога можна бити! Можна!.. Але обличчя ворога не видно було, який він. Який він? Глянути йому в очі би! Який він?

Петра це бажання опанувало цілком. Немов тому вмирущому глянути на живих востаннє, так йому кортіло

глянути в обличчя ворога,— в живе обличля, в його очі,— який він?

І от, ніби зумисне для того, щоб зробити Петрові приємність, вже тоді, коли здавалося, що ворог змінял напрямок танкового маршу на захід, перенісши його південніше, раптом на шляху з'явилася група тяжких танків Т-34 — шість штук — і, звернувши з шляху, помчала просто на той відтинок, де був Петро з своїми недобитками. Це було кущувате й добре укріплене узвишшя, що панувало над шляхом, замикаючи його вогневою заслоною. Шлях був захаращений розбитими машинами, возами й укритий чорними вирвами та горами свіжої землі, як кротовинами. Петро лежав з Дібровою в рові в самім центрі відтинку.

Побачивши, як ідуть танки просто на них, Петрові похололо на душі. Не тому, що це танки. Це не перші танки, що він їх бачив, але ці йдуть спеціяльно на них. І то тоді, коли його батарею розбито й він мусить боронитися з не властивою для нього зброєю! Та й тієї обмаль! А танки, кваплячись, повзли з грохотом, то поринали в заглибини землі, в лощинки, в зустрічні ями, то підносилися знову вгору довжелезними хоботами гармат. Ті гармати раз по раз ригали полум'ям просто себе. Поруч з гарматами нестримно гаркотіли кулемети, засіваючи все навколо свистом і шумом заліза. Від того свисту й від того реву аж вітер піднявся, так здавалося. За танками летіла геть трава й груддя землі, як з-під лап вогнедихих драконів, що тую землю дерли пазурями й метали на всі боки. В міру наближення танків усе живе все більше прилипало до землі в своїх ровах і ямах. Петро глянув на Кирила Діброву — бідолашний хлопчина зблід смертельно й безтямно дивився просто себе в землю витріщеними очима. Навряд чи він щось бачив. Він тільки слухав рев, слухав, як наближається вірна смерть, і тратив панування над собою з кожною секундою. Петро теж відчував, як нерви йому

відмовляють в послухові. Багато разів він дивився смерти у вічі, але бути живцем похованому, притоптаному такою потворою, ще й прискородженому,— це страшна перспектива, гірша від усіх можливих. І рятунку немає. Гармати мовчать, бо їх, либонь, на цілім їхнім відтинку фронту вже немає. Утікати? Не можливо. Битися? Чим? Хтось ліворуч від них з жахливим криком вихопився з ями й кинувся навтьоки, але тут же був посічений з кулеметів і впав навзнак головою назад, у яму, з якої був вистрибнув. Кирило Діброва, спаралізований жахом, стояв навколішках у рові біля Петра, стояв зсутулений і без жадного зв'язку шепотів молитви... Молитви, яких він ніколи не знав, ніколи не вчив... Він навіть не бачив Петра. Вухами слухав залізний рев, викоченими очима дивився просто в грудку землі й напевне тієї грудки не бачив, а посинілими губами вимовляв благальні слова до Вищої сили без всякого ладу. Кадик йому шарпався спазматичне,— чи він ковтав сльози, чи ковтав слину, якої у роті не було... Йому, мабуть, так як і Петрові, пересохло в роті й язик став колодою, і він ковтав, та нічого проковтнути не міг... А танки наближалися. Вони вже зовсім близько. Один іде просто на них...

Петро шарпнувся, до болю зціпив зуби, щоби якось прийти до пам'яти. Треба ж щось зробити!.. Щось зробити!.. Нерви виривалися з-під контролю, з-під панування.

Боже, яка то жаска річ страх! Страх, що паралізує волю, паралізує розум!

Ніби осяяне сліпучим прожектором зринуло дитинство, чітко-чітко, й жах, пережитий у дитинстві,— переляк від уроєної відьми. Жах, що заморозив кров, одерев'янив жили, зупинив серце... А потвора вже дихає ось тут...

В дитинстві Петро вхопив сокиру й без пам'яти жбурнув її в двері, де стояла відьма,— сокира так глибоко зав'язла в

дубових дошках, що батько потім дивувався, звідки в дитини взялося стільки сили... В такому самому безпам'ятстві Петро вихопив у Діброви в'язку гранат, що збирався сам себе підірвати, зсмикнув забезпечника й, схопившись у рові на повен зріст. шпурнув в'язку гранат наперед, в чорну рухливу масу, а сам повалився в рів на дно. Він знає, що він схлипнув як дитина, прощаючись з усім, ні, схлипнув тому, що не міг уже панувати над нервами, чекаючи смерти, чекаючи, як посунеться на нього земля...

Земля посунулася, але не привалила.

Петро навіть не почув вибуху. Він тільки почув, як шелестіли грудочки землі, скочуючись на дно. Але це він почув уже потім, як прийшов до пам'яти. Власне, він не знепритомнів, бо він не панночка, але сталося щось на зразок того, ніби він раптом умер. А потім воскрес. Це був провал пам'яти. Прийшовши до свідомості, Петро побачив Кирила Діброву, що сидів і сміявся, такий радісний, опромінений. В їхнім рові було повно диму. Далебі Діброва збожеволів. Але ні.

— Гляньте! — промовив Діброва, киваючи туди, нагору.

Замість нагору, Петро подивився на Діброву з-під лоба й опустив очі, він ладен був провалитися крізь землю, пригадавши, які то вони були допіру герої.

— М-да-а...— промурмотів Петро понуро.— Теж мені герої! Я один! А ти другий!

Діброва зовсім не образився, сидів і блаженно посміхався, немов немовля, щойно вийняте з купелі. А посміхаючись, квапив:

— Ні, ви тільки гляньте!..

Петро визирнув з рова. Перед ними, кілька метрів усього, горіла сталева потвора. Далі ще така сама, охоплена полум'ям. Ліворуч метрів сто одна лежить боком... А там ще одна й ще... Всі шість танків було знищено якоюсь страшною силою... Диви, диви! Таке враження, що "одним махом всіх побивахом", зовсім як у тій казці. Ліворуч і праворуч стояв піднесений гомін по ямах і щілинах, перегукування, веселі репліки... Виявилося, що якась їхня протитанкова гармата розстріляла усторч три танки, одного збила їхня таки артилерія, відкривши вогонь зліва, один підірвався на мінах, а одного хлопці самі закидали гранатами з усіх боків,— це оцього, що загнався найдалі, що горів перед Петром, так що невідомо, хто саме заподіяв йому смерть.

Оглянувши таку панораму, Петро опустився иа дно рову, простягнув ноги і з нервового відпруження глибоко зідхнув, а тоді глянув на Діброву й засміявся. "Чудасія!" — Діброва сміявся не перестаючи. Тепер вони сміялися удвох. Закурили, жадібно затяглася димом і сміялися.

Чудасія! Отакі вони вояки! "Герої" отакі "липові!"

А тим часом танки все ж немов лизень злизав! Факт. І вони залишилися живі. Живі!

Передано було звідкілясь від уст до уст, що ворожі танкові колони пішли південніше, прориваючись на захід.

Можливо. Але тут бій не припинився.

Надходив вечір, а бій не вщухав. Навпаки, ворожий обстріл ніби все посилювався. Ворог зосередив потужний вогонь своєї артилерії на невеличкі дільниці, що її займала горстка безумців

і не давала ворогові поширити проломину... Ба, вже ніхто з тих безумців не думав про проломину, лише кожен думав про те, як би дорожче продати своє життя, бо ж було всім ясно, так усім видавалося, що їх — оці їхні частини, які опинилися на цім південнім крилі,— оточено з усіх боків... Мовби на доказ цього, надвечір почали бити "катюші", посилаючи серіями свої чортячі набої, і що було жахливим — "катюші" били вже не спереду, а звідкілясь збоку чи ззаду, у спину... Думалося раніше, що все, що відбувалося за день, то було пекло. Ні, ось щойно тепер зробилося пекло. Від розривів стрілен "катюш" загорялася земля... Вона зразу спалахувала в кількох місцях, і той вогонь розливався, розповзався все ширше й ширше, наводячи на людей панічний, безумний жах. Люди вистрибували з вогню й надали в ями й вирви, шукаючи прикриття, шукаючи рятунку, і билися... Відбивалися від навколишнього жаху всім, чим могли.

Не один того дня збожеволів. Не один того дня сам застрілився або тяжкопоранений бувши й не бачивши рятунку, а ворогові здаватись не бажаючи, або від психічної перенаснаги, не в силі всього перенести. Пострілялося цілий ряд старшин і рядових стрільців, у кого "нерви не витримали". А ще більше було вбито нещадним вогнем ворога або витолочено танками.

Петро був поранений у голову. Але не вийшов з бою, не залишив товаришів. Він не був героєм, але й не був боягузом, а вже зовсім не був тим, хто сам собі життя укорочує, бо чого нібито квапитись, як для того, щоби життя укорочувати, є ворог. Він не вийшов з бою тому, що, по-перше, раненому все одно нема куди подітися — жадних санітарів, жадних рятункових засобів, жадних польових шпиталів чи перев'язочних пунктів,— лише смерть від нещадного ворога. По-друге, тому, що більше всього на світі боявся полону,— для кого, для кого, а для нього полон означав би щось жахливіше за біблійне пекло. По-третє, тому, що мав волю битися до

останку, до останнього зідхання. Він не був один такий. Таких було багато, що, опинившись перед ось таким бідним вибором, вибирали боротьбу до останку, і лише тяжкопоранені дострілювали самі себе. Легко поранені тримали далі закривавлену зброю в руках, якщо Їм не зраджували нерви.

Петро був поранений порівняно легко, як на ці умови,— десь зачепило трохи голову кулею чи уламком бомби, вибивши на якийсь час пам'ять. Але потім одуріння минуло, й він міцно тримався на ногах. Стрілець і кулеметник (а недавній артилерист) Кирило Діброва (а може, й інший хтось) забандажував йому поранену голову, скориставшись з індивідуального пакету котрогось убитого, бо свого не було. Кров заливала очі, й Петро гаразд навіть не роздивився, хто ж це саме сповивав йому голову, мов та "рідная мати"...

Як вже вечоріло, рештки людей виходили з суцільного вогню й диму. Петрові кров утамувалась, і він бачив світ. Світ був опаловий, кривавий від заграв і вечірнього сонця, що закочувалося за червоно-чорний обрій. І такий той був світ грімливий, що розсідалася голова. Дим ішов хмарами, й ішов морем вогонь по землі...

Під прикриттям диму й кривавого смеркання рештки їх виривалися на північний захід, туди десь, до своїх. Підтримували один одного, спіткалися, падали, але йшли, йшли, йшли... Виривалися з вогню.

З Петрової батареї загинули всі, вцілів лише він та Кирило Діброва. Петро пам'ятає, що, виходячи з вогню й біжучи повз старі їхні позиції, завалені трупами його людей і трупами розбитої батареї, він дострілив того коня... Того коня, що біг на двох передніх ногах, випорскував ніздрями кров і іржав так жалібно, так тоскно, так божевільне — зі стогоном, боючися лишатися сам...

"Це ж він, той кінь, думав, що його товариші побігли ген по радісній сонячній землі, по шовковій траві, а він лишився сам, у пеклі!.."

Ще пам'ятає Петро, що в короткім зударі з ворогом, що був перетяв їм шлях до своїх, упав Кирило Діброва, останній його товариш з батареї, і він тепер лишився зовсім сам, без найближчих друзів. Але хіба вони не є тепер всі найближчими друзями?!.

А ще пам'ятає Петро, що він цупив панцерфавста. Вчепився в нього й не хотів пустити. Чомусь йому видалося, що це страшенно важливо, цей панцерфавст. Ніби в ньому була захована його доля. Ніби якби не було панцерфавста, то він би вже вмер...

Потім їх підхопила якась машина й вони їхали — не їхали, пливли по морю, страшенно гойдаючись, як то буває на кораблі...

Потім машина налетіла на міну й з них мало хто вцілів. Але серед уцілілих був і Петро. Вцілів якимось дивом і його панцерфавст. Дивно, чого він, цей кийок або "макогон", як називали інші, до нього вчепився! Підійшли ще якісь хлопці, й вони пішли далі. Навпростець, бур'янами, тернами, якимись ровами... Петро не покинув свого "макогона", й цупив з собою, хоч самого його вели попід руки незнайомі, обсмалені й обдерті вояки. А ще когось несли на плащ-палатці. Вони всі дуже поспішали. Майже бігли. Той, кого несли, був дуже юний і дуже подібний до Ромця, до того синьоокого романтика, але це не був він, це не був Гоман.

Нарешті вони, знесилені, змучені до краю, десь зупинилися. В темряві. Вони зупинилися в якійсь уцілілій хатині, мабуть,

єдиній на цілий світ, серед якогось пожарища. Та тепер увесь світ — пожарище. Крім хати на тім пожарищі, де-не-де стирчали комини, обвуглені росохи, стовпи, лежали купи цегли...

...Обсмалені дерева, купи грузу, розбомблені вулиці, опалове небо. Хата. Його рідна хата в рідному місті... Під стіною хати в дворі стіл. На столі лежить Вона, Ата, мертва, а на грудях у неї немовлятко... Ах, це пак уже був сон. Сон. Десь раптовий крик і стрілянина. Це дійсність.

Петро зідхає й швидко розплющує очі. Йому трохи холодно. На обличчя капає роса з галузки, що вціліла на розщепленому дереві (кленові). Роса насідала на простягнені далеко вперед чоботи. Перед очима туман. Чи у віччю туман? Чи у світі туман? По тілу пробігають дрижаки...

"Гм... Але проти чого ж був той сон, га? Той сон з убитою Атою й з немовлям на її грудях! Проти чого? І що означає те немовля? Чому немовля? Звідки немовля?!. А що ж то за сон, що він їв рідну землю? Проти чого це?.."

Петро поводить зімлілою шиєю, крутить головою, щоб прийти до пам'яти.

"Гм, треба шукати штаб!.. Треба конче знайтиг штаб. Штаб дивізії..."

Туман з очей розходиться, але лишається туман в. світі. Власне, не туман, а легенька мряка, бліде світло світанку. "Треба знайти штаб дивізії!"

Ген там, де вночі був вогненний водограй, над Бродами рожевіє небо. Праворуч виплив о туману ліс. А просто

попереду, ген унизу, якась метушня й клекіт... Нібито там люди топляться в морі... Топляться. Кричать. Вони по шию, по пояс, по коліна в воді, так само до половини в воді коні, машини, танкетки, мотоцикли... По тій воді бредуть телеграфні стовпи...

Петро тре очі,— що за мана. Ба!..

То землю в низині застелив туман, а в тім тумані... Га! Га!.. Серце Петрові забилося радісно, закалатало: свої! То там свої! Наші! Тож дві колони їхнього війська!..

Дві колони їхнього війська стовпилися на шляху, одна проти одної, дві довжелезні колони... Одна йде на захід, друга на схід. Це ж вони, мабуть, збилися з напрямку вночі, напоролися одна на одну, зачепилися одна за одну і тепер галасують, не можуть розминутися. Одна колона поривається на захід, а її не пускає та, що поривається на схід.

Петро миттю звівся, почепив "МПі" на шию, підхопив панцерфавста й пошкандибав униз до шляху, чіпляючись за кущі, спіткаючися по вирвах і вибоїнах.

VII

Петрів здогад виявився вірним. Хоч і не зовсім. На захід поривалася колона... не колона, лявина німецьких солдат з ріжних частин вермахту, хаотична,. скорше подібна на збіговисько якихсь банд, аніж на німецьке військо,— а назустріч їй ішла на схід таки організована колона, якась частина дивізії "ГАЛИЧИНА".

Вранішній туман розходився, небо ставало все ясніше, й ясніше ставало навколо, й, наближаючись, Петро вже добре

бачив, що там відбувається. Він бачив таку картину... Власне, спершу добре вслухався в клекіт і почув зудар двох мов, лайку на двох мовах, шалені вигуки двох рас. А потім уже побачив таку картину.

Спинена потужною хвилею німецьких солдат і офіцерів, колона українських вояків стояла, а її проходили наскрізь німці, подробивши її на окремі групи.

В однім місці якийсь німецький високий чин кричав істерично щось на двох українських старшин, що стояли перед вищим начальством наструнко. В другому місці стояв галас біля гармати... Там німці розпрягають коней, свіжих, дебелих і хочуть їх замінити своїми шкапами, маленькими коненятами, реквізованими десь в українських селян, безмежно вимученими, з побитими копитами, з позбиваними холками... Гармаші не дають перепрягати, але їх відпихають і кричать на них з брутальністю, характерною для солдафонських надлюдей, і таки перепрягають... І в іншому місці те саме — випрягають коней з двоколки... Надлюди хотять мати добрих коней утікаючи, щоб везти свої пожитки та й самим їхати. Якийсь старшина з української дивізії, теж німець, розривається від гніву й обурення на своїх власних земляків. А ті йому радять "заткнути писок". Ніякої їхньої "української" дивізії немає. Капут. Всьому капут. Є тільки проблема, кому належать ліпші коні, німецькі коні. Герен фольк є герен фольк. Його солдати мають право їхати. А ці хлопці звикли й нехай ідуть так. Та й які з них солдати?! Пхе! Вони "йдуть у бій"!?. Ха-ха-ха! Який бій? Всі бої вже відбуто! Який тепер бій? Гітлера вбито — війні кінець!

Українські старшини були явно спантеличені всім і не знали, на яку ступити, як тут бути, чи йти далі на фронт, битися з большевиками а чи починати вже тут битися з ось цими. Якщо Гітлера вбито... Але ж ні, всім же відомо, що замах

був невдалий! Це вже розклад, це певні ознаки розкладу під впливом страшного розгрому на всіх фронтах. Це симптоми розкладу. Але подумати тільки — така зразкова армія, як німецька, і — заторкнута розкладовим маразмом!..

Старшина, німець з української дивізії, вимахував револьвером перед носом тих, з числа яких хтось крикнув про смерть Гітлера, хотів покарати провокатора. Але його заспокоїли німці ж, земляки. "То був жарт! Тільки жарт". А взагалі — не відомо, хто ж це крикнув.

Українські старшини спостерігали все, бачили ознаки розкладу і глум з них... Одначе їм вже добре защеплено почуття дисципліни, те почуття ще не розгальмувалося, й вони ще не здібні стати на шлях бунту й анархії,— через те вони стоять такі чемні, розгублені, огірчені.

А може, справді вбито Гітлера? Бо інакше чим пояснити всі ці прояви анархії й деморалізації? Невже це тільки висліди поразок на фронтах?

"Так, це напевне висліди поразок, бо занадто вже ті поразки тяжкі на сході й заході. Надто поразки на заході, катастрофа з тим "Атлянтійським валом", це, мабуть, найголовніша причина психічного заломання німецького прославленого своєю здистиплінованістю вояка..." Так думав Петро, спостерігаючи те, що відбувалося, поки йшов уздовж цього ярмарку.

Приглядаючись до того, що діялося, Петро сам розгубився й не знав, на яку ступити. По правді, його таки дуже здивувало й огірчило те, що він бачив. Щоб німецькі солдати, хай і перелякані ворожим скаженим тиском, хай і до якоїсь міри здеморалізовані, але щоб вони, утікаючи з фронту,

перепрягали коней у тих, що йдуть на фронт! Це щось, що не лізе в голову. Та ж ці "хлопці" як-не-як ідуть боронити їх же, їхній "фатерлянд" від величезної біди, від загибелі! Але факт — ось біля ляфету українські гармаші й німецькі відворотці мало не б'ються.

Зразу думав було розшукати коменданта цієї колони українських вояків і зголоситися до нього. Але подивився на все й на тих молодих старшин, а далі згадав правило, що комендантами подібних колон були завжди німці, тож і тепер напевно комендант німець, і в нього пропала охота зголошуватись. Та й чого? "Ні, вже краще я зголошуся в штабі дивізії!" Петрові, як здисциплінованому воякові, йшлося про тверде й законне призначення його на нову ролю, яка б там вона не була.

Проте справу зголошення перерішив несподіваний інцидент, що розігрався перед Петровими очима. Химерний інцидент і ще химерніші його висліди.

Якийсь юнак, замурзаний і розхристаний, без шолома, пер мотоциклом назустріч німецькій лявині, покрикував гостро на німців, щоб йому давали дорогу, обминав ярмарок бічною гривкою. Він прогуркотів повз Петра й гнав далі, спихаючи німців зі свого шляху. Він гнав на схід. Він вже від'їхав яких метрів з сорок наперед, минувши Петра, як раптом дорогу йому заступив якийсь чин німецької польової жандармерії з ланцюгом на шиї. Він звелів юнакові злізти, відбираючи мотоцикль, щоб їхати самому, і не на схід, а на захід. Юнак замість .послухати натис на педаль і "газонув", мовчки пориваючись уперед. Тоді жандарм схопив юнака, зтяг його з мотоцикля й з усієї сили вдарив в лице... Мотоцикль загнув зигзаг вліво, юнак вправо, і обоє знову зустрілися та й упали в пил. Жандарм ступнув до юнака, звів його за петельки й ударив знову в вухо. "Ду, русіше швайн!" Юнак схлипнув,

захлинувшись кров'ю з розбитих уст і захищаючись ліктями, упав знову, а жандарм заніс знову свій кулак... Петро вже був біля них. Почувши "Ду, русіше швайн!", він дуже здивувався, що це за така "русіше швайн"? Може, большевик? Диверсант?.. Лишивши панцерфавста в рові, з цікавістю ступнув ближче. Раптом помітив "левика" з розчепіреними лапами на юнаковому рамені — й у віччю йому потемніло. Немов підкинений пружиною, підскочив до жандарма і, не здаючи собі справи з власного вчинку, схопив жандарма за ковнір, повернув лицем до себе й з усієї сили вдарив його кулачищем по вуху. Жандарм упав. Схопився. Шарпнув за кабур з пістолем... Але Петро миттю скинув з шиї свій "МПі" і рішуче наставив його в груди:

— Ферфлюхтер!..— він хотів сказати "дезертир",. але від клекоту гніву не міг добрати слова, та це було й так зрозуміло. Мить би ще, й він би його зрешетив,. якби не солдати-німці, що оточували їх. Солдати моментально схопили жандарма за руки й за плечі, стримали його й заступили і в той же час стримали Петра, дивлячись на нього здивованими, поширеними очима. Вони були чимсь вражені. Жандармові очі теж вилупилися по хвилі здивовано й розгублено. Петро думав, що то вплив старшинських відзнак на його ковнірі а чи вплив німецької мови... Але, глянувши мимоволі на свої груди й згадавшії про поранену голову, зрозумів — груди його були щедро залиті зашкарублою кров'ю, навіть штани заляпані, а ще ж на голові "чалма" теж напевно такого самого кольору...

— Камерад!.. Камерад!.. Льос!.. Льос! — загукали німецькі солдати, махаючи руками на захід, думаючи, напевне, що Петро шукає шпиталь чи санітарний пункт.

Петро відмахнувся рукою, мовляв, "дякую, але відчепіться", помацав "чалму" на голові й ступнув до юнака, що сидів у пилюці біля мотоциклю й однією рукою розмазував по обличчі

кров, намагаючись протерти очі, а другою тримаючи мотоцикль за колесо.

І яке ж було Петрове здивування, коли він у цьому замурзаному юнакові упізнав свого друга Романа. Це ж синьоокий романтик Ромцьо! Роман Пелех!

— Здоров, Романе! Як ся маєш?

— Доннерветтер!..

Роман схопився приголомшений, упізнавши голос, але ніяк не міг упізнати, хто ж це говорить. Нарешті впізнав:

— Петре!

І вони кинулися одне одному в обійми... Солдатські, братерські, півсерйозні, півіронічні обійми, з поляпуванням по спині, з грубими словечками, щоб прикрити ними те глибоке й щире сердечне зворушення, яке буває тільки у вояків, у друзів, приречених на смерть, про що вони (про приречення) добре знають.

— Доннерветтер!..

— Чого ж ти лаєшся? Ой-йой, як же ж ти й понімечився!

— Хіба тут не понімечишся...— мурмотить Роман, витираючи скривавлені уста.

Боже! Як він змужнів, цей Роман!..

Німецькі солдати спостерігали всю цю сценку й були дуже зворушені, подавали жартівливі й співчутливі репліки й на всяк випадок пильно обступили жандарма, щоби він не зіпсував хлопцям зустрічі. Але жандарм і не думав псувати, він зовсім стушувався, стояв ні в сих ні в тих і з дурним виглядом тер свое вухо, зрозумівши, що він тут програв і не треба рипатися. На німців рішучість і сила впливають якнайкраще.

— Куди ти? — запитав Петро Романа, допомагаючи швиденько звести мотоцикль.

— Частину свою шукаю.

— А де ж вона?

— А лихий її знає... Може, вже вся в Бога в раю...

— А шолом, шолом же твій де?

— Теж, мабуть, там!.. Там,— махнув Роман рукою в тім напрямку, звідки щойно прийшов Петро. Потім подивився на Петрову голову: — Ба, мабуть, там, де й твій.

— Як?! То ти там був?

— Я був біля Пеняків. Потім біля Майдану. Учора.

А ти?

— Оввa, Романе! То ми з тобою були разом на христинах. А де ж ти будеш шукати частину свою?

— Їду до штабу. До штабу дивізії. До самого Фрайтага.

— Знаменито! Нам по дорозі. Сідай...— і Петро заволодів мотоциклем, попробував його, чи функціонує! Функціонує! — Сідай! Стривай-но! Потримай! Я зараз... Я візьму свій панцерфавст.

— Та кинь до чорта той "макогон"! Нащо він тобі?

— Е, Романе! Мені щось здається, що цей "макогон" мені буде конче потрібен, конче. Мені щось здається, що цей "макогон" відіграє якусь головну, найголовнішу ролю в моєму житті. Якась чортяка про це-мені нашіптує й нашіптує... й нашіптує...

— Кинь, кажу! Таких "макогонів" ти знайдеш сотні в кожному рові, геть всюди, де тільки ступнеш... Погубили наші дружочки... Як буде треба, тоді й вибереш...

— Але ж чортяка мені нашіптує...

— Таж слухай лиш! Та якщо чортяка тобі нашіптує щось там про отакий "макогон", то цей "макогон" сам тебе знайде. Подивишся. Чортяка тобі його своєчасно доручить, сам всучить під самий ніс!

— І то правда... Знаєш, Романе, тепер навіть твої найліпші друзі не зважаться тебе називати Ромцьом, такий ти став серйозний і поважний. І мудрий.

Роман зідхнув, сьорбаючи розбитим носом.

— Наука, брате.

Петро лишив панцерфавста й сів до стерна.

— Ану, держись, Романе! Поїдем до нашого "батька" Фрайтага в гості. Хай живе П'ятниця!.. Знаєш, це як у тій байці про Робінзона Крузо. Хіба ні? Га?

— Та таке ж...

— Ти його бачив коли-небудь?

— Кого?

— Та "батька" ж.

— Ні. А ти?

— Бачив.

— Який він?

— А от поїдемо, подивимося в натурі...

Мотоцикль зачахкав, заторохтів, солдати розступилися, даючи дорогу, і двоє маньяків, без шоломів, замурзані й закривавлені, помчали на схід. Один маяв чубом на вітрі, як запорожець,— чуб той ставав дуба й тріпотів, немов прапірка.

Солдати посунули далі на захід, а з ними разом і побитий високий чин польової жандармерії.

"Феррікте меншен!" — підбив підсумок котрийсь.

— Романе! Як буде якась скотина переймати — стріляй!

— Так є! Стрілятиму. Прошу твою батерею підтримати!

— Єсть підтримати!

VIII

Але стріляти їм не довелося. Ніхто їх уже не переймав. На шляхах і дорогах, які вони переїздили, видно було сліди подібного пекла, такого, яке вони пережили вчора. Всюди вирви, трупи коней, розметані рештки возів, потрощені машини, покидана зброя й амуніція, повалені телеграфні стовпи... Ого! Тут теж "давали прикурить"! В деяких місцях ще димить земля або звалища якихось матеріялів, розбиті хати, потрощені стодоли... Поміж тим усім швидким темпом посуваються бліді, вимучені недосипанням і недоїданням та безконечними походами й жахами люди. Деякі масами посуваються на захід. Деякі на південь, інші на північ, інші знову на схід. Щось твориться незрозуміле й безглузде з людьми. І всі ті люди — то солдати, німецькі та мадьярські солдати, але всі якісь спантеличені, пущені самопас, розладжені, вибиті з солдатської колії, з тих міцних рамок дисципліни й послуху та залізної організації, в які їх було колись вправлено сильною рукою. І так само в ріжні боки посуваються машини, здебільша вантажні авта, часом особові, дуже рідко тягачі до механізованої артилерії, іноді з гарматами. Всі поспішають і всі панічно поглядають вгору...

Петрові це видовище нагадує перші дні війни й масове "переселення народів", як то називали саркастично його друзі масове пересування людей з торбами, так званих "торбешників", тобто людей, вигнаних советами на фронт, щоб "шукали свої частини", "здобували зброю у ворога" й билися з тим ворогом не на життя, а на смерть, захищали "груддю" "партію, уряд і родіну", а озброєні ті люди були лише самими торбами. Ніхто з тих "торбешників" захищати цих благ не хотів, кожен "вставляв устілки" й утікав, куди міг… Був хаос і "стовпотворіння вавілонське". Щось подібне відбувається й

тепер... Хоч ці люди, опановані см'ятінням, не були "торбешниками".

В кількох місцях хлопці бачили частини їхньої дивізії, розташовані то в ліску, то в садках, то межи клунями, повітками й іншими забудованнями селянських садиб. Люди стояли твердо на місці, але теж тоскно поглядали вгору. Ні, до цього, мабуть, не можна звикнути,— до тих диявольських одвідин посланців пекла з небес, не можна не позирати вгору тоскно й не втягати голову в плечі. Все було замасковане — замасковані гіллячням гармати, замасковані масновками вояки, замасковані клечінням міномети, вантажні авта, вози, коні, валки постачання, шпитальні авта, рації, кухні... Людський розум багато попрацював над тим, як увести в оману вороже око з неба, як його обдурити, як замаскувати матеріяльні речі. Але ніхто не попрацював над тим, як замаскувати людські душі перед жахом, як той жах увести в оману, щоб він не дуже-то приставав до тих душ. Жах напирав, і людські душі де могли протистояти йому як слід. Про це говорили сірі людські обличчя, запущені, неголені й невмиті, про це говорили тоскні їхні погляди, мовчазна зосередженість...

Хлопці питали, як їм знайти штаб дивізії, і такі ж хлопці у відповідь стискали плечима байдуже, навіть недочувши про що мова, недослухавши запитання до кінця, або махали руками в неозначеному напрямку, кудись на північний схід, навіть не розпитуючи, хто й до чого й що та для чого. Смертельна нудьга наповняла людські душі.

В який вони бік ідуть? Хтозна. Чи, може, це їхні позиції? Хтозна. Про це не питається, й на це з правила не відповідається, особливо під фронтом. В кожнім разі вражіння таке, що вони не йдуть. Вони стоять в лісах та перелісках твердо й ніби спокійно, зберігаючії ще всі ознаки здисциплінованого війська. Хоч хлопцям здається, що от-от

вони побіжать, не встоявши проти загальної психози розкладу й утечі, за прикладом усіх тих чужинецьких недобитків, що мечуться по шляхах і що вони їх увесь час мають щастя спостерігати.

В який вони бік націлені своїм нутром, своїм серцем ті всі військові з'єднання, тяжко збагнути, але було ясно, що вони всі з завмиранням душевним чекають бомбардування, чекають тих несамовитих і нещадних налетів чисельної ворожої авіяції, яка ото так збила шляхи й дороги, А також чекають ще чогось...

Ба, це вони чекають того, що Петро з Романом вже бачили й пережили вчора,— вони чекають бою, до якого вони рано чи пізно мусять таки піти... Того бою, що про нього у пісні тій співається й що вони до нього готувалися змалку, як до великого якогось свята. Той момент мусить таки настати, той бій мусить таки нарешті відбутися, бо навіщо ж вони тую пісню все життя співали, того бою чекали. Тепер мрія здійснюється,— до того бою лишилися числені хвилини. Він може статися кожну мить...

А чекаючи того бою, юні дивізійники зі здивуванням проводжають двох мотоциклістів, таких покривавлених, що пруть на схід, пруть назустріч тому боєві відкритими дорогами.

Мотоцикліст поспішали, як тільки могли, переїхати ці жахливі шляхи-дороги й знайти штаб, поки не почалося бомбардування. Але їм не пощастило так просто проскочити, вчасно прослизнути. Шляхи були такі, що на них дуже-то не розженешся. Доводилося петляти помежи бомбовими вирвами, трупами коней, людей, машинами, обминати повалені стовпи телеграфні, поторощені вози, а часом навіть неекспльодовані бомби, що то там, то там лежали немов поросята, зарившись рилами в землю. І поки вони так петляли, почалися налети ворожої авіяції. Задвигтіла земля, застогнала. Грохіт повстав у

світі скажений. Одначе хлопці посувалися все вперед. Почекавши десь у вирві чи в рову, поки перелітала над ними чергова хвиля ворожих машин, хлопці вихоплювалися й мчали далі. Вони запаслись сталевими шоломами, підібравши їх на дорозі, на всяк випадок,— ану ж ці покришки убережуть їх від смерти згори. У Петра шолом кепсько тримався на забандажованій голові, хоч він і вибрав шолом найбільшого розміру, але тягар цього сталевого казанка причиняв шалений біль, товчучи в поранений череп, через те він тримав його на мотузку за спиною, як та кокетлива панночка свій бриль, і надягав на голову лише тоді, як вони ховалися в яму чи в вирву перед літаками й сиділи смирно...

— Глянь, глянь! — прошепотів Роман чомусь притишеним голосом (хоч тут можна було кричати на всі легені), коли після чергового вклякання перед ворожими літаками під якимсь груддям вони піднесли голови. Літаки, пострілявши з бортової зброї, полетіли далі, а Романові корч схопив горло й через те він прошепотів, а не закричав, хоч з грудей йому видирався крик... Перед ними була "фігура", одна з тих чисельних "фігур", що стоять над шляхами й дорогами, і це вони біля неї були вклякнули, шукаючи захисту. Це мала би бути Божа Мати, але на постаменті її не було... Постамент був подзьобаний бомбовим череп'ям, за постаментом стирчала стара груша, геть розщеплена бомбою на кілька частин, з обчухраним гіллям, з пов'ялим листям на обламаних раменах, а на тій груші висіло ганчір'я чи й ще щось, закинене туди вибухом... "Глянь!.." — взяв Роман тремтячою рукою Петра за плече. Петро повернув голову й теж здригнув: трохи оддалік перед ними на окопі, на чорній, розритій землі лежала горілиць сніжно-біла Божа Мати. З дитям на грудях. Вона була сніжно-біла... Ні, вона була би сніжно-біла, якби не була закривавлена... Вона була закривавлена. Краплі крови червонілії на ній яскраво-яскраво, на грудях, на обличчі, на

раменах. Краплі крови червоніли й на немовляті, на пухлих його рученятах, і ноженятах, на ніжному його обличчі...

Петро здригнув увесь від маківки до п'ят услід за Романом. Але вони затремтіли по-ріжному, з ріжних причин, вірніше, з ріжної реакції на бачене. Роман тремтячою рукою зтяг шолома й перехристився. Й прошепотів:

— Бачиш? Божа Мати! Що... що це тобі каже? Що це тобі нагадує ця символіка?.. Це ж символіка!!.

Так, це символіка. Це символіка їхньої Вітчизни, якщо би виповнювати її великим змістом. Але Петра схвилював до самої глибини зміст малий, простіший. Він знав, що це стояла от над шляхом фігура Божої Матері, хтось біля неї сховався, шукаючи рятунку, під час налету бомбардувальників, впала бомба, убила того чи тих, хто сховався тут, і забризкала кров'ю сніжно-білу Марію з Дитям, ще й скинула її з постаменту. І тепер от Божа Мати лежить горілиць і дивиться в синє небо скорбними очима. Ніби перед тим вона була жива, а тепер убита... І дитя теж, що так припало до грудей, ніби було живе, а тепер от вбите... Все дуже просто. Але Петра це видовище струсонуло до самих глибин його душі з іншої причини. Він зтяг свого шолома геть... В свідомості раптом чітко-чітко зринув той жахливий сон, що він його бачив уночі. Яка точна, точнісінька копія!.. Убита Ата з закривавленим дитям на грудях. Краплі крови ворушаться й стікають великі та масні, сяють і проміняться, як рубіни... Але чому з дитям?! Чому з дитям?!

Світ пливе шкереберть від такого точнісінького жалю й розпачу, як той, що обхопив його був тоді, уві сні. Від розпачу, що душить залізними лещатами.

— Що з тобою, агов!! — смикнув Роман Петра за лікоть злякано.

Петро схаменувся. Протер очі, стріпнув злегка головою, ніби струшуючи болючий сон, а насправді відпекуючись від дійсності, швидко звівся й кинувся до мотоцикля.

— Вперед, Романе!

Ніби утікав від баченого. Квапився так, як тоді у сні. Вони сіли на мотоцикль і погуркотіли. Божа Мати лишилася лежати на окопі, на розритій чорній землі, дивлячись широко відкритими, скорбними очима в сине небо. Сніжно-біла, лише людською кров'ю облита.

Чим далі вони посувалися на схід, тим більше бачили хаосу й метушні. Тим більше безладдя.

Так під бомбардуванням хлонці нарешті добралися до мети,— вони таки прибули до штабу дивізії, до постою командира дивізії генерала Фрайтага. Це було десь біля Переволочної.

І тут, власне, вони побачили справжню й найбільшу причину їхнього лиха, тут вони побачили центр справжньої паніки, що вже почала розгоратися як пожежа...

Вони прибули, щоб дати звіт і дістати твердий наказ, призначення, керівництво, розпорядження їхньою солдатською долею, а тим часом натрапили на найтяжчий фрагмент трагедії, а може, на головну причину дальшої трагедії.

Генерал Фрайтаг відмовився від командування дивізією. Покинув її.

Це було як грім з найяснішого неба, страшніший за ворожі бомби. Командир відмовився від них! Лишив їх "без керма і без вітрил"! Утік! Здезертирував!..

Частина цього "героїчного" епізоду розігралася на їхніх очах. В атмосфері безладдя й паніки, що панувала в самому штабі й навколо нього, вони зайшли до начальника штабу... До речі, був це добрий Петрів знайомий з тих кращих і порядних німців, яким расистський дурман не вдарив у голову... Вони зайшли, й Петро відрапортував, що вони прибули з найпівденнішого відтинку оборонної лінії XIII корпусу за вказівками й призначеннями. Вони також хотять бачити командира дивізії й особисто поінформувати його, як "рідного батька", про все, що там відбулося, про героїчний спротив і про жахливий розгром...

Начальник штабу навіть не дослухав і махнув рукою з на диво гіркою й розгубленою міною... Він був чимсь безмежно стурбований і пригнічений, вибитий з колії. Махнув начальник рукою та й ошелешив їх — немає вже у них ніякого "батьк а", немає вже у них ніякого командира дивізії. Зрікся. Тільки що. Подзвонив по телефону до штабу XIII корпусу й склав із себе усі повновласті, зрікся командування дивізією "Галичина"... І від'їжджає геть.

І гірко-гірко, видно, було тому начальникові штабу, чесному солдатові. Хлопців це ошелешило, немов довбнею по черепу. Не може бути! Як же це?! Аж не вірилось. Щоби справжній вояк, щоби справжній командир, якому доручено багато тисяч вояцьких доль, вояцьких голів, раптом під час боїв зрікся їх і покинув напризволяще!.. Господи! Та не може бути! Які б не були з них вояки, але ж... Господи! Нехай вони вояки молоді, недосвідчені, зелені юнаки, то тим більше не смів він їх зрікатися, якщо він солдат, не смів він їх віддавати на поталу, якщо він солдат!..

Петро вже думав, що це начальників жарт. Але не встиг ще він цієї думки як слід обернути в голові, як відчинилися з хряскотом двері з кімнати поруч і з них вибіг генерал Фрайтаг... Хлопці схопились наструнко, але той на них не звернув уваги... Фрайтаг був блідий, з'їритований, якось дивно наїжачений. Одягаючи військовий маскувальний плащ на ходу, він мурмотів: "Досить! Досить!! К чорту!.." І швидко промчав повз них, навіть не глянув на двох вояків в плямах зашкарублої крови, командувати якими належало би до чести найліпшого генерала. Промчав Фрайтаг і вискочив з помешкання. Затупотів по східцях.

"Шнель! Шнель! Шнель!" — загукав на шофера, що вартував з його машиною біля штабу.

Машина гуркнула й помчала. Все. Генерал, "батько" їхній, командир їхньої дивізії від'їхав...

IX

— Поголимось, Романе!.. Поголимося й умиємося... Вови примостилися під рясними, ще вцілілими білими акаціями на стоптаній, місцями присмаленій, забрудженій траві, на штабному подвір'ї й почали голитися... Спершу вони відсапалися, а тоді вже почали голитися з виразом фаталістичного спокою й байдужости до всього... Петром опанувала смертельна апатія, ніби якась сонливість і резигнація з усього... Так інеді буває з людиною, коли трагізм ситуації й нервова перенаснага переходять межі,— людина перестає квапитися; саме тоді, коли треба найбільше квапитися, вона перестає квапитися, її опановує спокій. Спокій байдужости. Те саме й з Петром. Те саме й з Романом. Можливо, Романові передався Петрів настрій. Либонь, саме з такого настрою, з таких джерел зродилося оте достославно національне "якось то воно буде".

"Якось то воно буде". Вийшовши, вірніше, вичовгавши зі штабу, хлопці було хотіли сісти на мотоцикль та й десь їхати, бо тут годі було тепер на щось сподіватися, ні в кого було брати розпорядження, нікого слухати. Хаос. Але сісти на мотоцикля їм перешкодила апатія. Постояли на латці сірого гравію перед ганком, де допіру стояла машина генерала, відхнули обидва, немов на команду, а один з них прорік розгублено й роздумливо:

— М-да-а...

Після того Петрів погляд упав на щось ляковано-блиснуче під кущиком травички. Показав Романові, й той підняв. Це був маленький несесер з приладдям до гоління. Там був навіть шматок запашного мила... Петро повертів знахідку в руках, понюхав мило машинально... Це напевно загубив генерал, на пам'ять їм... Потім Петро байдуже подивився вгору, де гули літаки, й промовив мелянхолійно:

— Ну, що ж... Поголимось, Романе! Вони попростували під рясні білі акації в кутку двору й там отаборилися. Роман знайшов відро м приніс води.

— Поголимося й умиємося...

І вони заходилися голитися. Хтось десь метушився, хтось десь щось гістерично кричав, десь гуготіла канонада, а вони сиділи й спокійно голилися. Обидва добре намилилися запашним милом, а потім Роман держав на колінях несесер з відкритою лядкою, де було вклеєне люстерко, а Петро голився, націлявся в люстерко оком і гарною, мабуть-таки, генеральскою, безпечною бритвою, "разієр апаратом" зшкрібав з себе верству білої піни, а з нею й чорну свою брудну щетину, й на очах у Романа перероджувався,— з страшного,

наїжаченого фронтовика перетворювався в чепурного юнака. Лише настрою Петро ніяк не міг зголити, а навпаки, чим пильніше він виголювався, тим чіткіше виступав той жахливий настрій,— фаталістичний, байдужий,— настрій відрішености від усього. Стиснуті щелепи, задумані очі, довгі риски печалі й страшної утоми біля уст, саркастично роздуті крильця ніздрів від глуму над усім і над самим собою... Люди, що метушилися, може, бачили їх, але минали, а може, й не бачили. Лише один був підбіг і закричав несвоїм голосом, гістерично, непритомно:

— Що ви робите, ідійоти?! Смерть на носі, а ви голитесь! Смерть на носі!!

— От саме тому ми й голимось,— байдуже прорік Петро.— Вмирати треба чистому, дурню!

Той, що кричав, був молоденький старшина й спробував показати силу:

— Встати! Й марш!.. Ідійоти!! Тікати треба... Петро розігнув спину й так, випроставшись, подивився довгим поглядом на молодика... Той зніяковів, він помітив вищі відзнаки на ковнірі в Петра й розгубився зовсім.

— Вибачте!.. Але ж треба тікати!.. Панове!!!

— Тікати зовсім не треба,— вимовив спокійно Петро, зшкрібаючи рештки мила й обполіскуючи бритву.— Треба з боєм вмирати, організовуватись і, боронячись, відступати. Сідайте сперш та поголимось...

Де, старшина не міг устояти на місці. Він аж мінився увесь з хвилювання.

— Боже!.. Таж ви не знаєте, що робиться! Генерал Фрайтаг зрікся нас, зрікся дивізії, утікі

— Ну?

— Утік! Зрадив! І тепер все пішло шкереберть. Кожен робить, що хоче! Бо немає керма!.. А ворог пре!.. Чуєте? Як б'є, як гримить чуєте? Боже, який хаос повстав!.. Киньте до лиха вашу бритву й дурне те мило та біжіть геть!..

Роман засміявся, весело, задьористо, на зло, беручись тепер до гоління:

— А чи ви знаєте, чия це бритва й чиє мило?

— Ах, киньте жарти! Чи ви знаєте, що твориться? Чи ви здаєте собі справу? Вістка про зречення Фрайтага тепер облетіла всі наші частини й тепер іде загальний відворот... Все біжить...

— Ви так думаєте? — спитав Петро дуже чемно й іронічно. — Ви хочете сказати, що нас ви не враховуєте? А ми от і не біжимо...

Хлопцями опанував шибеничний настрій. "А ми от і не біжимо!" А юнак не чув іронії. Він поглядам на всі боки, кудись поривався бігти, але бігти тепер не міг, бо перед ним був вищий чин і треба було дозволу, щоб так просто лишити розмову й бігти. Напитав собі біди. А той вищий чин з такою забандажованою й закривавленою головою дозволу не давав. Він тримав люстерко перед Романовою намиленою фізіономією й апатично цідив:

— Ну, й далі що?

— Все десь летить на зломання карку!.. А ви голитесь!.. Така ситуація!..

— Спокійно. Яка ж ситуація?

— Як?! Генерал зрікся нас! Командуючий дивізії "Галичина" покинув нас! Боже, небувала річ в цілій історії полководження — командир перед вирішальним боєм зрікся своїх вояків, зрадив їх! Покинув їх без жадного попередження! Навіть нікого не призначив на своє місце! От яка ситуація! А ви голитесь!.. Генерал зрадив! І це в яких умовах! В яких умовах!!

— Мд-а...— протяг Петро задумливо.

— А ви голитесь!.. І це в яких умовах!

— Хліб маєш? — раптом запитав Петро, перейшовши просто на ти.

— Маю.

— Поділись...

Юнак миттю поліз у свій "бротбойтель" і дістав півбуханки хліба й простяг його Петрові:

— Будь ласка.

— Дякую... Можеш йти. Ми ще здибаємось у цім проклятім казанку.

Молоденький старшина крутнувся й щез, як метеор.

— "Генерал зрадив! І це в яких умовах!.. В яких умовах!!" — повторив Петро машинально недавно сказані слова старшини, як рефрен.

Хлопці поголилися. Повмивалися. Потім Роман приніс чистої води. Вони переломили хліб надвоє, на рівні два шматки й почали їсти, запиваючи холодною водою просто з відра, їли й спостерігали за тим, що твориться.

Метушня була неймовірна. До штабу під'їхала вантажна машина, й якісь стрільці почали на неї кидати штабове майно, скидали все гамузом. Хтось на когось з виляском кричав, хтось огризався, все це німецькою мовою... Спостерігаючи, як вантажили майно, Роман щось згадав, схопився миттю й подався до штабу... По короткому часі він повернувся назад, з двома листами. Він дістав свою пошту якимось дивом! Пошта пібито була для всієї його сотні, але сотні вже не існувало в природі, й тому він тільки відшукав свої два листи... Це був один лист від милої, а другий від сестри...

Петро не пішов по листи. Бо йому ні від кого було отримувати їх. Ніхто йому не написав і досі жодного листа. І не міг написати. Бо від тих, хто й хотів би написати йому словечко, жоден лист сюди не зміг би залетіти...

Схвильований і замріяний Роман тільки-но хотів розпечатувати листа від милої, як налетіли літаки й почалося бомбардування. Бомбардування було хаотичне, але воно видмухнуло хлопців з-під акацій, так само, як видмухнуло й усіх зі штабного приміщення та з усіх прибудівок і розпорошило по норах і щілинах. Хлопці опинилися в якомусь подвір'ї, здовбаному протиповітряними ровами, й тут залізли разом з іншими вояками в землю. Серед тих вояків було й кілька німецьких СС-сів...

Рів, у якому опинилися хлопці, знаходився насупроти кам'яного погребу. А біля того погреба сиділо двоє полонених, зовсім не криючись від бомб й тим дивуючи всіх. Вартові вклякнули в пригребиці, за кам'яним муром, а полонені сиділи так. Вони буди навіть без шапок, голови їхні були обстрижені коротко, на совєтський солдатський кшталт, під машинку, і вони тих голів навіть не втягували в плечі. Вони були в брудній, виваляній одежі. Сиділи на травичці, простягши ноги й похиливши голови на тоненьких худющих шиях, і мелянхолійно, тихенько співали... Два дівочих голоси:

Ой ти, земелько,

Ти моя ненько,

Пришіи до себе

Моє серденько..

Це була популярна старовинна дівоча пісня. Пісня про нещасне дівоче кохання, про нещасну сирітську дівочу долю... Петро зразу розгубився — що за мана! Два солдати співають по-дівочому!..

Коли перебомбило, група солдат і Петро з Романом наблизилися до полонених, розглядаючи їх, як неабияке диво.

Це були дві дівчині. Стрижені. В солдатській одежі. З сивцями під очима й скрізь на обличчях. Вони були неймовірно брудні й неймовірно не подібні до дівчат. Побиті й немовби рік не вмивані. Сиділи, посхилявши печально голови, очі їм попідпухали, як у китайців, вопи дивилися на свої брудні штани чи на репані, аж чорні від бруду й крови руки, докладені

на коліна, й мугикали пісню... Українську пісню на добрій, степовій мові.

Ой ти, земелько, ти моя ненько!..

Хтось із присутніх не витримав і вигукнув, не то з глумом, не то з щирим зворушенням:

— Диви!.. Товариші!..

Тоді одна з дівчат підвела пухле обличчя глянула на того, шо сказав, побачила німецьку уніформу і раптом блиснула несамовито очима:

— Ич ти! Знайшовся товариш!.. Шкура!.. — і раптом аж затряслася вся, завищала, захлинаючись від сказу: — Шку-у-ра!! Фашистська ти шку-у-ра!! Своло-оч!..

Хтось за плечима брязнув замком і нагло розрядив автомат... Ніхто не встиг перешкодити. Дівчат у брудній солдатській одежі ніби косою зітнуло...

Хто розрядив автомат?! Хто розрядив автомат! Німець чи свій?.. Але в загальній метушні й паніці ніколи було вникати в суть справи.

Автомат розрядив з-за спини хтось "третій", якийсь вищий чин, що говорив на трьох мовах...

Що то за дівчата? Чого? Як?..

"Жидо-большевички"...— Одне паристе слово. Коротке й вичерпне пояснення.

— Ну, що ж, таких не жаль,— сплюнув хтось.— Таких не жаль. Таких не жаль...

Але хіба це ворог? Хіба такий ворог? Хіба це від них утікає вермахт і есеси з труп'ячими голівками? Ха! Смішно. Ні, це не він, це не ворог. Це просто дівчата. Кажуть, що вони парашутистки?..

Можливо...

Коли хлопці повернулися до штабу, в штабі вже нікого не було, двері були пороззяплювані, всюди валялися папірці, якесь шмаття, поламані меблі... Не було машини, що вантажилася. Не було й їхнього мотоцикля.

Хлопцям було шкода мотоцикля, але що ж, якщо він щез, то, значить, так треба. Значить, так хоче вища сила, що ввергла їх в цей пекельний казан, як тих юнаків в піч вогненну, для великого іспиту. Вони мусять випити гірку чашу до дна разом з усіма. Що ж, нехай...

Дивний фатальний настрій не покидав їх, стан душевної прострації. Вони бачили в усьому волю вищої сили, якусь вищу приреченість і опустили руки. Для чого змагатися, якщо їм згори призначено бути зітертими з лиця землі! Це, мабуть, від безмежної психічної і фізичної утоми. А може, й від свідомости, що всі проти них, проти цілого народу їхнього.

Ситуація їхня була безнадійна. Цілком. Від ріжних людей, що прибігали до штабу з ріжних кінців, так як і вони недавно, за вказівками, за порятунком, а інші переконатися, чи правда, що генерал зрадив їх, покинув, вони мали вичерпні інформації про все, що відбувається скрізь.

Ім'я тому, що відбувалося скрізь, на всьому просторі, займаному недавно дивізією, паніка. Жахлива паніка.

Їхню дивізію, власне, рештки дивізії, оточено — вже оточено! — стальним перстенем і приречено на знищення. Вони й раніше знали, що до цього йдеться, але одне діло знати, а інше — бачити, як утік генерал, покидаючи приречену дивізію. Те, що було примарою, тепер сталося. Перстень замкнувся. Оточено й решту частини XIII корпусу, але найгірша перспектива чекає вояків української дивізії. Скрізь кружляє уперта чутка, що метою оточення, метою замкнення перстеня в якраз знищення їх. І це логічно. На цьому ворогові залежить. І ніхто з них не може сподіватися на жадну милість, на ніяку пощаду. Всі інші можуть, зрештою, піти до полону й лишатися цілі, лише для них така перспектива виключена.

А найтрагічніше те, що головніші частини вермахту вже опустили фронт і майже всі вихопилися за перстень ще до того, як він замкнувся, й лишили їх напризволяще.

Ворог прорвався колосальними силами на півночі й на півдні, загнав ті клини далеко вглиб, зімкнув їх і відрізав усі шляхи до відступу...

Така картина.

Як же бути й що ж їм робити?

Петро махнув рукою. Ним володіло непереможне бажання лягти й заснути. Голова йому нестерпно боліла, гула, розсідалася. Роман кілька разів товкнув його під бік, тягнучи за кожним разом запитливе:

— Ну?..

Петро подивився на Романа довгим поглядом і поляпав рукою по держакові "МПі", поляпав значуще, заспокійливо, мовляв: не хвилюйся, останнє слово щодо нашої долі буде за нами. А словами промовив мляво:

— Утекти від ворога ми завжди утечем. Але хіба в цім суть?..

По тих словах пішов під акації й ліг на траву горілиць. Він ніяк не міг протистояти непереможному бажанню заснути мертвецьким сном, і нехай все як знає.

Роман сів поруч.

— А в чім же суть?

Петро не відповів. Можливо, суть в тім, що перед ними в цій критичній ситуації поставала проблема, куди їм бігти, в який бік, куди вириватися, де шукати рятунку, вірніше — в чому шукати рятунку. Бо не тільки металося тіло, металася й душа. Бідолашна, засмикана, змучена душа. Часом здавалося, що вона або розчахнеться навпіл, або людина мусить збожеволіти, а це значить розчахнутися вже не навпіл, а на сто часток.

Не дочекавшись відповіді, Роман зідхнув, дістав листи й почав читати, кваплячись, боячись, щоб і цей раз щось не перешкодило. Така, бач, дійсність, що людина не певна, чи вона встигне розпечатати конверта з листом від коханої... Роман читав листа, біг по папері очима, а губи йому починали тремтіти. Дужче. Нарешті він не витримав і застогнав, рипнув зубами.

— Що? — запитав Петро. Він не спав, він борюкався зі сном і щось думав, і почув Романів стогін.

— Що? — запитав, не розплющуючи очей.

— На ось, подивись! — ткнув йому Роман листа. Але Петро не поворухнувся і не розплющив очей.

— Розкажи так...

— Недавно... Під час пацифікації... німці розстріляли мого брата... Чуєш?.. Мовчанка.

— А весною... в містечку Н. німці повісили групу юнаків, серед них кілька товаришів... Чуєш?

Мовчанка. Бідолашний Роман аж стинався весь від розпачу.

— Т-та-ак...— процідив Петро по довгій мовчанці.— Ось в цім і суть!

Йому самому пригадався шерег повішених понад мостом на вербових гілляках його товаришів і друзів у рідному місті. Згадавши, розплющив очі. Сон йому втік. Він дивився на Романа й морщив чоло, ворушив бровами. Недобравши слова, яким би потішити друга, запитав будь-що.

— Хто пе пише?

— Це... лист від дівчини...

— Гм... А що ж це вона прямо так і пише в листі...

— Так. Вона прямо так і пише, лише пише, що це не німці зробили, а "ворожі партизани".

— Розумна дівчина! А що сестра пише?

— Теж пише про смерть багатьох знайомих... На шибеницях... Порозбивалися на гойдалках"...

— Т-та-ак... Ось в цім і суть,— зідхнув Петро.— Ось в цім і суть.

Мовчанка. Петро дивився широко розплющеними очима на віти акації над собою. Потім заговорив з мукою, тягучим хриплим голосом:

— Я от дивлюся на них... Ти знаєш, я бачу їх... От їх тисячі гойдаються на гілляках, на спепіяльних шибеницях, на брамах, на стовпах... Стільки, як отих листочків, і отак тремтять!.. Тисячі їх лежать горами в шолухових ямах на державному млині, постріляних, закривавлених і присипаних шолухою... Тисячі їх вигинуло в таборах остарбайтерів під канчуками... Ось, брате, у чім суть! Здавалося би, ясно?..— Павза. Петро відсапнувся.— А воно зовсім і не ясно. Бо знаєш ще, в чім суть? Ти це знаєш, ти сам це знаєш, але я мушу це сказати, бо вони от їдуть через мою душу... Десятки тисяч, сотні тисяч їх день і ніч їдуть... Все на захід, все на захід. День і ніч. Під бомбами, під артилерійським обстрілом, через фронти — босі й голі поспішають. Я бачив їх... Ти бачив їх... Довжелезні ешелони утікачів зі сходу на захід... З маленькими дітками... З старенькими бабусями... Але поки вони всіли в ешелони, вони бігли пішки, босоніж сотні кілометрів, тримаючи маленьких діток за ручки, на захід, на захід, рятуючись від пекла, від загибелі, від мук, обриваючи одежу й шкіру межи тернами, гублячи діток на дорогах непогребенними. Вони утікають...

Знаєш від чого вони утікають? Ти знаєш. Але ти не бачив, а я бачив на власні очі, від чого вони утікають... Ах, Боже! І куди вони утікають!.. Твоя мила пише, що повісили твоїх друзів... А моя мила не пише, бо... бо її саму вішали ті самі, що вішали твоїх друзів, але вона утекла, щоб її вішали інші, ті, що загубили її батька... Ми бачили з тобою ешелони на всіх станціях Чехо-Словаччини, Німеччини, Мадярщини, Польщі... А скільки ж ми ще не бачили!..

— Сестра пише, що у Львові, по всіх містах Галичини повно-повнісінько біженців зі сходу. Убогих таких і голодних... А тепер вони мечуться в паніці, поспішають утікати далі...— це Роман.

— От бачиш. Вони біжать не від добра, вони біжать від лиха. Вони рятуються, але... Вони потрапляють "з вогню та в полум'я", як то кажуть наші сусіди. Але де більший вогонь?! Ось питання! Тепер це питання.

Павза.

— Ти бачиш їх? Ні, ти не бачиш їх. Мільйони черепів, що ними напакована вся земля там, от мерехтять переді мною... Постріляних, помордованих, розкуркулених, вимерлих від голоду... їх більше, аніж отих листочків на дереві. Я бачив їх на шляхах і дорогах Далекої Півночі, я бачив їх у Вінниці, але скільки я ще не бачив, а скільки їх є там! А скільки сліз материнських і дитячих!.. Ось через те вони утікають, ті сотні тисяч нещасних людей. Вони їдуть і їдуть... Ось в цім і суть!..

Петро урвав мову. Зідхнув глибоко. Лежав мовчки.

По довгій павзі Петро враз рішуче звівся. Обтрусився, похитуючись. Підняв і почепив на шию свій "МПі".

— Ходім. Будемо битися, Романе! Ми мусимо битися... До решти... До останнього зідхання.

І вони пішли.

Пішли шукати якусь уцілілу ще частину, до якої можна би пристати та й битися до останку. Вони вірили, що таких, як вони, є багато й буде з ким їм іти плече в плече.

X

Як виявилося, їхній командир дивізії, генерал Фрайтаг зрікся дивізії якраз тоді, коли надійшов наказ з штабу корпусу про те, що дивізія "Галичина" має зайняти найвідповідальніший відтинок фронту й стримувати ворога, незважаючи ні на що, ні на які жертви,— вона має прикривати відступ всіх німецьких частин, щоби дати їм змогу врятуватися, видертися з оточення. Разом з дивізією "Галичина" мала таке ж завдання ще одна німецька дивізія...

Мотиви зречення Фрайтага — офіційно не відомі. А неофіційно — невіра в боєздатність дивізії та презирство до її людського складу. Фактично ж, як поговорювали всюди, боягузтво цього генерала й расистський дурман, що підсилив те боягузтво, страх за власну шкіру... Але як би там не було, генерал зрікся дивізії, зрадив її, зрадив кільканадцять тисяч солдат, кинувши їх в найкритичніший момент напризволяще. Зразу по втечі Фрайтага, разом з чуткою про його зречення розкотилася й чутка й облетіла всі українські частини про те, що та німецька дивізія, яку призначено разом з дивізією "Галичина" стримувати ворога й прикривати відступ, теж знялася з позицій. Знялася й пішла на вилім з котла десь на південний захід, під командою генерала Ліндеманна... Таким чином, лишилась тільки ця юнацька дивізія віч-на-віч з в

стократ сильнішим ворогом стримувати його, і то дивізія тільки номінальне, бо здесяткована вже боями на півдні. А тепер й без командира.

Почалася фактично анархія, яку тяжко стримати. Деякі частини самовільно кинулися за відступаючими німецькими групами, щоб виломитися разом з ними з оточення й врятуватися. Деякі намагалися утриматися й виконати своє призначення, веління вже не начальства, ні, а веління своєї совісти.

Над усіма частинами приреченої дивізії, власне, над рештками її повіяв подих смерти. Бо в анархії нема рятунку.

Жах струсонув багатьма, особливо ж тими, що мали слабі нерви. Надзвичайно поширювали паніку чутки про самогубство багатьох старшин з їхньої дивізії в жорстоких боях минулого дня й ночі під Пеняками, Майданом, Ясенівом тощо, а також про загибель багатьох від зброї ворога. Бігла чутка про самогубство сотника П., хорунжого Рудакевича і інших в невимовно трагічних обставинах... А тепер... Тепер приходить їхня черга! Було кожному ясно, що починався головний акт великої трагедії.

Найвідважніші, найсильніші духом билися над тим, щоб вправити все в рямці військової дисципліни й організованості й тим, щоби врятувати все, або хоч максимум людей, від неминучого масового загину... То було змагання між психозом жаху і почуттям обов'язку й відповідальності, між егоїзмом і жертвенністю, між тваринячим і людським...

А навколо пишалися стиглим збіжжям поля,— вклонялися налитим колосом жита й пшениці, доцвітали гречки, а по гречках гули бджоли, незважаючи зовсім на те, що діється з

бідолашними людьми, незважаючи й на те, що так несамовито гримить, а не дощить. Лиловіли на обріях в мареві спеки гайки й лісочки, манячи лагідною прохолодою прийти туди й покласти голову на шовкову траву, віддихнути змученими грудьми. Лиловіли пагорби... І навіть не вірилося, що ті всі замріяні пагорби й гайки, й лісочки обсаджено артилерією, покрито кулеметними й мінометними гніздами, а попід квітучими ланами гречки земля здовбана ровами й окопами, а найбільше все те здовбане бомбами й гарматнями й засіяне залізом... А ще найгірше — все те покроплене людською кров'ю, засіяне рештками розірваних і розшматованих людських тіл...

По пшеницях і по житах ходить вітер, гонить золоті хвилі туди та сюди, пестить ті жита й пшениці, потішає їх, мовляв, почекайте, ось все перегримить, перетарахкотить, все уляжеться, і тоді прийде господар, а не господар, то хтось на його місце, і облегчить стеблинам муку тримати на собі тяжкий колос... Хтось прийде, згромадить буйний урожай в золоті полукіпки й скирти, а землю зоре, скропить її потом, засіє зерном і надіями наново... І все буде по-старому.

Ген-ген полями ходить ніжне марево від спеки і грім артилерії на обріях і за обріями видається на справжній грім — ось-ось звідти насунуть грозові хмари, розсипляться блискавками й буйними теплими дощами, зливами напоять землю, життєдатною вологою й підуть десь далі, далі, а на небі стане сліпуча й тиха веселка, як кінець громам і бурям...

А ті громи облягали небо все дужче й дужче. Вони стягали обрії велетенським колом все щільніше й щільніше. І вже грім ішов безперервною ланцюговою розрядкою, як то буває з морготінням блискавок горобиної ночі, тільки це вдень...

Розклад окремих частин, що лишилися в оточенні, було припинено. Взяв гору не психоз жаху, а свідомість великого обов'язку. Хтось мусить протистояти ворогові. Хтось мусить тримати фронт... Бодай для того, щоби панікери, слабі духом і нервами, могли видертися й урятуватися. А ще ж є святий обов'язок перед друзями й товаришами, а особливо перед пораненими. І, нарешті, є здоровий глузд і здоровий егоїзм, який твердить, що від паніки тільки загибель, що рятунок в організованій дії. Якщо їх покинуто напризволяще, то вони мусять рятуватися самі, і мусять вирятуватися.

Таким чином, відважні й міцні духом, яких знайшлося немало серед решток приречених на тяжкий іспит, не піддавшись паніці й не втративши почуття відповідальності!, вправили хаос в якісь рямці. Почали стягати до купи й переформовувати розбиті чи розкладені частини, зводити їхні рештки в окрему ударну групу, щоб протистояти ворогові, а протистоячи йому, пробиватися з оточення й вивести всіх поранених, всі незчисленні обози дивізії, санітарні валки, частини обслуги й господарчі частини, люди в яких навіть не володіли зброєю, тощо...

Хто конкретно керував усім, яка сила направляла всю акцію, кого би треба за іменем підіймати на щит — ніхто не знав докладно. Та й це не важно. Кожен думав, що то він. І це найбільш важно. Почуття великої відповідальности єднало усіх їх, приречених, всі ці рештки, кинені напризволяще, в єдину, внутрішньо спаяну, цілеспрямовану силу.

Петро з Романом зголосилися до зібраного з різних уламків артилерійського дивізіону. Петро знову обійняв команду батареєю, а Романа взяв до себе на відділ зв'язку, щоби бути їм укупі.

Новосформована група пішла на фронт, під Підгірці...

Ця Петрова батарея теж рухалася кінною тягою... Знову коні! Ах, бідолашні коні! Петро любіив запрягати ці істоти тільки в пісні.

Запрягайте коні в шори,

Коні воронії,

Та й поїдем здоганяти

Літа молодії...

Але, Боже! Як це подібне при всій неподібности! Здоганяти...

Лиш кого тепер здоганяти? Життя? Мрії? Частини генерала Ліндеманна? Волю?.. Честь?.. Материнський розпач?.. Кохання милої?..

Все зразу!

Що то було за видовище, що за похід!

..."Коні воронії", кваплячись, ніби розуміючи трагізм ситуації, вибивалися із сил, тягли тяжкі гармати вузькими сільськими доріжками або полями навпростець, або луками під грохіт канонад і під одчайдушний лемент ворожих кулеметів,— мало не десятитонні потворища-гармати вгрузали колесами по самісінькі осі в м'яку землю, а коні шарпалися, вивертали ноги й горбатилися, напинали хребти, вириваючи гармати для того, щоба через кілька кроків зав'язнути знову

А в небі, як тільки вони вийшли з укрить і посунулися вперед, з'явилися ворожі літаки, як орли-стерв'ятники, й почали їх клювати...

Над однією братською могилою, зробленою в бомбовій вирві, Петрові випало промовляти. Тяжко йому було промовляти, але щоб підбадьорити живих він мусив щось сказати про мертвих. Він говорив просто спокійно і мужньо, а сам був змучений і печальний. Він не мудрствував, не подавав нікому лицемірних надій, говорив терпку, оголену правду — правду про їхню загибель, але й про їхню славу. Він говорив так, ніби це була вже остання їхня братська могила, ніби в тій братській могилі вже лежить і він. Говорив тихо, але слова його западали в саме серце почорнілим у боях друзям...

XI

— Майбутні історики німецькі напишуть, що тут до останку, до загину стояли німецькі солдати, але то не буде правда... Доказом цього є оця братська могила, одна з незчисленних, що були й що ще будуть тут, по нас. Гураган її зрівняє з землею. Нащадки її забудуть або й не знатимуть. Але це нічого не міняє. Тут лежатимуть кості як доказ, що до останку, до загину тут стояли Ми. І ця правда колись устане на увесь зріст і буде записана на скрижалях історії. Кожен цаль цієї землі тут полили своєю кров'ю Ми. Українські вояки. Та навіть коли би лишався тут останнім тільки один український вояк, український юнак, то це би означало, що цю землю захищав до останнього подиху від навали зі сходу він, український солдат, український невідомий, безіменний солдат, український самовідданий романтик. Але ж тут нас лишилося не один! Нас тут лишилося ще кілька тисяч. Поставили чоло ворогові в цілком безвиглядній ситуації. Це Ми поставили чоло ворогові в цілком безвиглядній ситуації! Ми боротьбу програємо, але наші

кості в цій землі довго нагадуватимуть нащадкам, що ми боролись. Це Ми боролись! Це НАШІ кості, друзі мої!

Те, що ми божеволіли від жаху, то наша справа. Так, ми божеволіли від жаху й кричали тваринячими голосами, розчавлювані танками, живцем печені "катюшами", дірявлені на решета ворожими автоматами та кулеметами й кромсані сталевим череп'ям гарматнів, але наш крик, наш переляк, наші воплі простить нам оця наша земля. Нашу панічну часом розгубленість і наші безпам'ятні передсмертні благання та прокльони від нестерпних мук нам простить наша земля, оця наша сира земля. Ми не були героями. Усі "герої" були деінде й лишились живими. Ні, ми були простими юнаками, які ніколи в своєму житті нікого не вбивали і не вміли вбивати, але які любили свою землю палкою любов'ю й ради неї стекли власною кров'ю в жорстокій нерівній боротьбі. Ми не були героями, нас убивав ворог, як кроликів, але й ми вбивали ворога нещадно. Ворог убивав нас, не знаючи милосердя, ми його убивали теж, не знаючи милосердя

Нас переможено, але це не є правда. Нас вибито Нас вимордувано. Нас витолочено, це так. Але нас не переможено. Бо ми не здались. Ми де здались ворогові й не піднесли руки догори.

Минуть роки, минуть десятиліття, минуть століття, про нас говоритимуть різні речі, про нас говоритимуть, може, навіть зі сміхом, як лро тих, що панічно ридали від жаху, але ніхто ніколи не скаже, не посміє сказати, що ми піднесли руки догори й здалися. Ні. Ніхто цього не посміє сказати! Бо це буде неправда. А хто не здався, той ще не в переможений. Поляглий навіть в нерівнім бою не є переможений до кінця. Він лише в фізично вбитий, але ворогові нема з чого тріюмфувати. Неупокорений мертвий воскресає завжди.

Минуть десятиліття, і ми воскреснемо в народній пам'яті... Нас тут так багато лягло, а ще немало ляже кістьми, що цей шматок землі української і ці дні, затягнуті димом і нашими воплями, лишається ві віках, як українські ще одні Термопіли...

XII

"На фронт"... Смішне поняття! Фронт скрізь. Бої почалися з місця й тривали потім безперервно.

Тяжкий бій кипів під Підгірцями. Потім пересунувся

під Олеське... Потім під Гавареччину...

За замок і село Підгірці бій був особливо лютий. В Підгірцях, натискаючи зі сходу, з нами зударилась якась ворожа частина, сформована нібито з комсомольців, одчайдушних і таких, що нібито не здаються в полон. Спочатку ворог відтиснув частини дивізії геть і зайняв Підгірці. Але одчайдушним ударом частини дивізії відкинули ворога назад, завдавши великих втрат. Та підійшли більші ворожі сили й відтиснули хлопців на захід, під Олеське. Вони відступила з боями, як то кажуть, задкуючи, уступаючи кожний цаль рідної землі з великим опором і густо скроплюючи її своєю й ворожою кров'ю...

Петра й Романа смерть уперто минала, і Роман був у надзвичайному піднесенні, розпалений і несамовитий. Від якогось, аж наче гістеричного піднесення несамовитий. Замурзаний потом і кіптявою він, Роман, говорив Петрові (забуваючи, що це саме він уже сказав принаймні разів з десять):

— От якби билися отак усі, всі! І з самого початку! Ми б того проклятого "воріженька" давно загнали на піч...

Лишалося тільки невиясненим, хто саме "всі-всі!" та від якого саме "самого початку".

У короткі, украдені в смерти хвилини, Роман перечитував листа від милої й нишком цілував його. Бо там, крім страхіть, були ще понаписувані такі речі, від яких хлопцеві заверталася голова й мліло серце. І поки він був ще живий, він хотів упитися тією млостю, тією радістю від дівочих признань в листі, скропленому дівочими сльозами. Сліди сліз ще були видні, хоч. який той лист був пожмаканий і пропотілий, хований на юнацьких грудях.

Раз під час такого перечитування навернувся Петро, якого Роман, заглиблений в переживання, вчасно не помітив. Хлопчина буйно почервонів, бо був застуканий саме на тому місці, як він цілував листа... Петро зробив вигляд, що нічого не бачив, що йому, зрештою, ні до чого немає діла, хоч у самого серце стислося від жалю й ще від чогось. Роман знав, що той все бачив, лиш удає. Згортаючи листа й ховаючи тремтячою рукою в бічній кишені на грудях, Роман пробубонів, якось вовкувате поглядаючи спідлоба:

— Ну, чого скиришся?!

Петро помовчав. Сів поруч. Пожував травинку.

Й зідхнув з щирим тихим жалем:

— Я зовсім не скирюсь, дурню... Від того тону Роман зніяковів зовсім. Глянув на товариша, й аж сльози йому виступили на очах.

— Ну, не злосться... Ти бачиш же, що я зовсім дурію...

— Я теж дурію,— промовив Петро тим самим тоном.

— Як?..

— Та от так...

Роман присунувся близько й глянув у самі очі, замерехтів у них зволоженим своїм зором:

— Так? Скажи... Ти мав кохану?

— Так, я мав кохану...

— А-а-а...

Мовчанка.

— І де ж вона? — запитав нарешті Роман зовсім тихенько.

Петро поворушив бровами й примружився, дивлячись удалину:

— Я ж вже тобі говорив... Вона втекла з-під шибениці і щезла. І нема, брат...

Роман схвильовано витяг листа з кишені на грудях і простяг Петрові з щирою довірою, ніби тим хотів зробити товаришеві приємність, порадити в його горі.

— На ось почитай... Що вона пише...

Петро посміхнувся й одвів Романову руку з листом:

Смішний ти, наївний ти, хлопче! Заховай. Це твій лист, твоє щастя... Мій лист, моє щастя теж прийде. Він прийде колись...

Під Олеським хтось з дивізійників розповідав, як то вони заскочили в Підгірцях кількох ворожих кулеметників-юнаків. Розстрілявши всі набої з кулемета і не схотівши здаватися в полон живцем, ті "теж хлопці", підірвали себе гранатами. Самі себе... Гранатами... Лишилась каша...

І цікавим було Петрові та Романові чути, що й оповідач і слухачі не мали особливої злоби до "тих",— мабуть і на злобу вже не вистачало духу.

— Бач,— сказав котрийсь мляво й понуро.— Не тільки ми коцаємось...

— Еге ж,— докінчив інший так само мляво, апатично.— Вони теж такі бідаки... Як немає вже виходу, тоді власна куля або граната... Але ж і завзяті, чортові сини!

З цього всього випливала тільки одна тяжка мораль — якщо "там" такі настрої, то немає чого будь-кому сподіватися на пощаду й милість.

І ніхто на пощаду й милість не розраховував і навіть не думав про те.

Не бачачи для себе іншого рятунку, як лише битися й якщо загинути, то в запалі бою, люди, "хлопці", що в пеклі поробилися суворими, загартованими мужами, билися героїчно.

Там, де вони пройшли, немало лежатиме їхніх і ворожих кісток, немало черепів, присипаних пилом і тоннами землі, збурепої в небо, лежатиме там, і немало тих черепів колись виоре дядько, український селянин, батько цих хлопців, орючи лани свої. Одні з тих черепів лежатимуть зіницями на захід, а ще більше їх лежатиме тут зіницями на схід — це все будуть їхні черепи...

"О жовті черепи, зіницями на схід !"

Химерні думки лізуть в стомлену, гарячу від болю й безсоння голову.

"О жовті черепи, зіницями на схід!.." — звідки це? Ах, так, це ж з одного поета, отого що там, по той бік... З його знаменитого "СЛОВА О ПОЛКУ", з його надзвичайної поеми про український ПОЛК, про його безвиглядну, але героїчну, ніким не оспівану боротьбу, про його трагедію... Боже, що ж то за така фатальна, вічна історія! І там теж отак коні тягнуть батареї, вгрузаючи по коліна в чорнозем... Ось такі вони — пітні, мокрі, блискучі, в моргулях божевільне напнятих м'яз. Бач! Це ж про їхній "полк", про оцей "полк", про оце...

Тяжущі гармати вгрузають по самі станини в глевкий чорнозем, а гривасті коні, напружуючи рештки сил, вивирають їх і знову грузнуть, вивирають і грузнуть — тягнуть з хропінням, з колосальною напругою, побрязкуючи зумбелами й ланцюгами посторонок, викручуючи ноги, засікаючись підковами... Над ними опалове небо, й грім, і димний сажний туман, а вони тягнуть... А їм допомагають гармаші, такі ж пітні, змучені, але затяті. Все вперед і вперед! Вперед!

І сунуть вони, гримотять, гримотять. За ними гримотять ляфети, зарядні скрині, обози... В цілому — це ж і е вони, оті: "тяжкі потвори батарей" з Бажанового "СЛОВА О ПОЛКУ".

За батареями йде піхота... Ідуть мінометники... Гренадери... Над ними клекотить небо, меркне блакить від бомб, а потім розчахуються обрії від їхньої власної канонади... І знову виривають коні тяжкі гармати й ляфети з чорноземлі і знову гримотять, обливаючись потом...

Там, де пройшов цей "полк", лишається поле, здовбане й укрите вирвами, мов кратерами вулканів, залите кров'ю, засіяне черепами — їхніми власними...

"О жовті черепи, зіницями на схід!"

Так. Неодмінно.

Вони падають... Вони всі падають лицем туди, куди поривалися серцем, вони падають зіницями на схід.

І лежатимуть так до судного дня.

XIII

Але дедалі люди все більше нервове й фізичво вичерпувалися й навіть найтвердіші вже починала впадати в розпач, психічно заломлюватися.

Найкраще Петро спостерігав це на Романові.

Запал Романів танув. Вивітрювався геть. Його заступав відчай. Та який відчай! Бідолашний хлопчина не те що

вимучився фізично, не те що потерпав від страху, ні, він вичерпався душевно, бо переживав велику внутрішню кризу.

В одну з коротких хвилин перепочинку Петро кинувся шукати Романа й знайшов його лежачим У кущах. Хлопець лежав лицем в землю й плакав, що видно було по його плечах. Петро посояв над хлопцем, а тоді сів мовчки поруч. По якійсь хвилині взяв своєю кострубатою рукою за хлопців чуб і повернув ро себе. Роман вирвався й знову уткнувся в землю, але перестав плакати. Полежав так, а потім повернувся навзнак і, схлипнувши востаннє, промовив до Петра:

— Вибачай... Збабів, брат...

— Нічого, буває...

— Буває!.. Та не з усіма... Ти навіть не уявляєш, з якої це я причини так розсипав кислиці. Ти думаєш, що я боягуз?

— Ні, я не думаю, що ти боягуз.

— Гм... Я, може, й боягуз, але не настільки, щоби плакати. Я від іншого. Я тому, що бачу, яке ми ніщо!.. І не тому ми ніщо, що ми отут ніщо. Ні, ми вміємо часом навіть ефектно вмирати, часом потрапимо утнути й параду, та яку! Але що з того?.. Ах, які ми біднії

— Та чого?

— А того... Ні, ти цього не збагнеш. Занадто в тебе відмінна, простолінійна, грубо витесана души й груба шкіра... Хоч нам, власне, й треба б таких чортів, як ти...

— А може б я таки збагнув? — тонюсінька-тонюсінька нотка товариських кпинів.

— Де!. От була в мене гарненька хатка в душі. Така гарна-гарна хатка! І от розвалилася. Збомбило її до чорта! І тепер там порожньо стало, ух!,. А яка ж то була гарненька хатка! Хатка, що її мені збудували змалку ріжні вишивані "дядьки"... Знаєш, хатка з "козаченьків", з "воріженьків", а шароварів широких як Чорне море, з "гаківниць", з "оселедців"... "Воріженьки" таки були милі й безобидні, а війни, власне, ніякої й не було, був тільки "герць", така парада, гулянка. "Козаченьки" йшли на "герць погуляти" з "воріженьками".

Хтось збоку засміявся. То сиділи поблизу стрільці, спинами до розмовців, стомлені, байдужі, але вони безперечно слухали, хоч і не подавали зовсім виду. На їхніх вухах і на їхніх спинах було написано, що вони слухають, і сміх той стосувався Романових слів.

Нехай.

— Еге ж,— продовжував Роман до Петра саркастично, ніби сам себе тортурував: — "Козаченьки" йшли на "герць погуляти" з "воріженьками". А тим часом... Бач! Господи, як далеке оце все від того, чим нас напихали змалку ріжні вишивані дядьки та панії! Тим часом діють не цукеркові "воріженьки" й не цукеркових "козаченьків" тут треба, і не цукеркових душ, напханих розвезеним нашим, солоденьким, розмріяним примітивізмом, тут треба! — Бідний Роман аж мінився, так він глибоко переживав усе.— Іншого тут треба! Бо не "воріженьки" діють проти нас, а діє математика! Діє ворог, озброєний математикою! Еге ж! А математики нас якраз і не вчили.

Петро був, як уже не раз перед тим, страшенно здивований Романовою мовою, що прозраджувала і неабиякий розумовий багаж в цього хлопця, а головне, що ця русява голова вміє думати й багато, видно, думала. Щоб розвіяти гіркоту Романових слів, Петро зауважив з легкою іронією:

— Це ти сам до всього додумався, чи десь вичитав?

— Вичитав, брат! Ось вже кілька днів вичитую, все вичитую! Вичитую! Аж шкіра лускає! І бачу, що головного нас не вчили... Бож-же, Бож-же!.. Замісць вчитися модерним наукам, отієї "математики", як треба перемагати ворога, ми чортій-відколи співали про симпатичних "воріженьків", що самі щезнуть, "як роса на сонці"... Ой, Боже, Боже! Жди!..

Знову сміх і чиясь репліка, ніби сказано окремо, в окремій розмові помежи тими, що сиділи збоку спинами до Петра й Романа:

— А навіщо хлопові наука?.. Один "дядько" навіть дописався до того, що хлопові наука шкодить, що хлопові не треба науки, а мусить він свині пасти, згідно національної традиції нашої...

Регіт крізь стиснені щелепи, люте спльовування, лайка, ще чиясь уїдлива репліка:

— А глянь на тих, що пруть та й на німців! Хто ж це пре, як не хлоп! Такий, брат, час. Але там хлопа вчили не кадилом махати й не тільки вівці пасти...— і урвав мову.

Здивований Роман почекав якийсь час на продовження, але продовження не було, репліки погасли.

— От, бач,— зідхнув Роман до Петра.— Ще комусь гарненьку хатку зруйновано. Та й хіба тут не зруйнується? Ти дивись, як нас "воріженьки" чешуть! Пил летить, стовпами до самого неба стоїть!.. Це поки ми співали свої чаклування про те, що вони згинуть, "як роса на сонці", вони робили що іншого, і от маєш!.. Вони зовсім не хочуть "гинути, як роса"... І тепер ми проти них, як щурі, як комашки-горопашки. Отакі собі "славні козаченьки", що "засвистали" та й пішли "на герць погуляти". І "свищуть"... Гуляємо на "герці". От гуляємо!.. А, бий тебе сила божа! Ну, хіба тут чоловік не зареве зі злости безсилої! Га? У них танки! У них літаки! У них командири!..— і зідхнув та й вимовив зовсім іншим, ніби байдужим уже голосом: — Зрештою, навіщо нам танки й навіщо нам літаки, як у вас є вишивані "дядьки" з мальованими "шаблюками", наші чаклуни й характерники!.. Літаків і танків не намалюєш так просто, а шаблюку намалюєш, та ще й як легко! — І потішив сам себе, витираючи не то забуту сльозину, не то пилюку в оці.— Ну, нічого... Не навчили нас свої, то навчать нас "воріженьки"...

— Не хвилюйся, Романе,— заспокоїв зумисне голосно Петро, намагаючись і для тих хлопців, що сиділи спиною до них, стушувати прикре враження від цієї зовсім недоречної, непотрібної розмови.— Не хвилюйся. За битого двох небитих дають.

— Я сумніваюся, щоби за цих "битих", кості яких розносить на всі чотири сторони, хтось взагалі щось давав.

— Говорю в збірному розумінні... І не нарікай на тих "дядьків", на світі все розумно, може ж, і вони для чогось потрібні. Якщо не зараз потрібні, то принаймні будуть колись.

— Вони зараз, саме зараз потрібні! Хотів би я бачити їх тут, ось тут! Ось тут!

— Не нарікай. Будь справедливим. Кожен робить те, що вміє, до чого він покликаний... Не могли ж тебе тії "дядьки" навчати "математики", бо, щоб її навчати, треба знати її самому. Будь вдячний, що тебе взагалі чомусь вчили, бодай тій істині, що тебе "зовсім не треба вчити", інакше б ти був і зовсім неук.

— Я й є неук!

— Форзіхт! Гей, стережись, філософе! Кінчай дискусію! Воріженьки йдуть!

Це раптом Петро вигукнув до всіх, як команду. Понад ліском, шляхом, ішла колона танків. Всі схопилися. Роман перший. Але бідолашний хлопчина, одержимий нападом оригінальної "самокритики", ніяк не міг заспокоїтись і ще бубонів, одягаючи шолом та підтягаючи пояс з важкими гранатами:

— Кажуть, Хмельницький під Жовтими Водами чи десь там (десь на нашій-таки землі) взяв свого ворога лютого, якогось там польського короля, в полон та й... Та й що б же ви думали?! Пустив геть живим! Ну, не диво? Отут тобі й вся собака закопана... Бо то був "воріженько"... А нас от наші "воріженьки" ніколи не випускали живими і не випустять... Ех, біда наша! Простота наша!.. Спадкова біда нашая...

— Ну от, бачиш! А ти нарікаєш на "дядьків", чого й що.

Бій за Олесько був ще тяжчий, ніж за Підгірні.

Ворог натискав зі сходу й з півночі, й не було сили його зупинити.

Багато тут полягло смертю героїв. Стримуючи ворожий наступ, одчайдушне билися хлопці, але з великими втратами мусіли знову відступити... Зрештою, вони виконують свій обов'язок — прикривають шлях утечі іншим, в тому числі й своїм товаришам...

З Петрової батареї лишилося тільки дві гармати й половина обслуги. Але ті, що лишалися живі, билися далі завзято.

Ще коли тривав бій під Олеськом, чути було гураганний вогонь десь на півдні. З свідчень утікачів, що панічно бігли звідти на північ, було встановлено, що то йде жорстокий бій за Білий Камінь. Ворог там перетяв шлях якійсь їхній частині — й Білий Камінь підпливав червоною кров'ю.

З-під Одеська змучені відділи ще не зовсім розгромленої групи відступили з боєм в напрямку Гавареччини.

Тут вони побачили видовище, від якого терпне все й нерви відмовляють в послухові... І тут, власне, їх було розбито дощенту...

До Гавареччини кількома дорогами й так навпростець, під бомбами стікалися звідусіль велетенські обози цілої дивізії, кинені напризволяще,— санітарні валки, господарчі відділи, боєпостачання, машини Червоного Хреста, підводи з пораненими... Вони збилися під лісом, наповнили увесь ліс і все навколо і ще йшли й ішли, плавом пливли... Бідолашні, беззбройні й безборонні люди, стерявшись від жаху, періщили коней, квапилися вихопитися якось з котла смерти, урятуватися.. І от налетів на них ворог... Спочатку нагрянули з'єднання авіяції і з сатанинським кихкотінням падаючих бомб чорні бомбовози закружляли танок смерти; їм допомагали винищувачі, вони знизилися до самої землі і зі скаженим

виттям стригли низом, кружляли, як навіжені, й сікли все з кулеметів... А потім вихопилися звідкілясь танки і, женучи по дорогах, чавили все на своїм шляху, звертали з доріг, ганялися за підводами й за людьми, розстрілювали все з кулеметів і з гармат усторч... Бідолашні люди Підіймали руки, благаючи пощади, але то не допомагало,— цей ворог не знає пощади... Люди з піднесеними руками щезали під тоннами грохочущего заліза велетенських "Т-34"...

Того не можна переповісти словами, що відбувалося на невеликім клапті землі та на дорогах під Гаваречччнною ..

У такій ситуації група оборонців, що підійшла від Одеська, прийняла бій.

Вони швидко зайняли позиції попід лісом "Гаваречччина" й попід селом тієї ж назви, окопалися похапцем, як могли, а більшість так, не прикриті й неокопапі, лежачи по ямках, по межах, по обніжках, по вирвах, повели бій... Артилерія розстрілювала ворожі танки й машини прямою наводкою. Протипанцерні гармати, й кулемети, й міномети захлиналися від власного вогню. . Стрільці билися гранатами й панцерфавстами... Особливо героїчно билася одна протитанкова, бронебійна гарматка поблизу Петрової батареї, стоячії на відкритому місці, поки її не накрила серія ворожих стрілен і вона замовкла навіки.

Добре билися хлопці. Але ж "сила і камінь ломить". Та й як тут змагатися,— занадто нерівний "герць" поміж "воріженьками".

Село і ліс Гаваречччина ще раніше були спалені й збомблені, а тепер їх допалювано й перевертано догори корінням.

Наліт авіяції зробив своє, а несподіваний обстріл з "катюш" довершив справу,— спротив групи відчайдухих було зломлено, групу геть розпорошено, батареї їхні змішано з землею, все поторощено.

Повна катастрофа.

Одначе розпорошені відділи, відступаючи, ще билися розрізнено, кожен по-своєму маневруючи перед ворогом.

Та багато лишало зброю й кидалося панічно рятуватися втечею наосліп. Серед таких повстало велике смятіння. Хлопці здирали з себе відзнаки, дерли документи, викидали шоломи, палили листи від матерів і коханих, здирали й викидали уніформи.

Петро й Роман, втративши цілком батарею й усю амуніцію, з своїми товаришами не розпорошилися, а далі трималися купи, відступали на захід з боєм. Вони не палили документів і не здирали відзнак, і не зривали з шиї материнське благословення. Вони збиралися битися до остаточного розгрому, до крапки,

"До останнього зідхання",— мовляв Роман.

А на землі, навколо них усюди творився жах. Колони втікачів — обозні валки, окремі вояки, юрби людей напіввійськових, напівцивільних, лявини підвід — одчайдушне гримотіли через трупи й вирви, одні на південь, на Білий Камінь, інші на захід, на Красне.., На заході було ніби тихо.

На заході було тихо.

Та ось з заходу раптом загримотіло утікачам назустріч.

Раніше був наступ ворога зі сходу, з півночі і з півдня. А це почав ворог бити й з заходу, від Бузька та інших точок з-над річки Бугу. Ворог загнався в запілля й тепер бив звідти. І це сталося тоді, коли ніхто того не сподівався. Досі говорилося й кричалося про оточення, але кожен мав на увазі ще вихід на захід, ніхто не припускав, що коло отак-таки й замкнулося, цілком щільно,— ні, мусив існувати вихід на захід. І раптом з заходу почали бити "катюші", з-за Бугу. Вони били з кількох точок, встигнувши посісти велику смугу, одрізавши цілком шляхи відступу сюди. Вони засипали грядом диявольських стрілен все поблизу, в смузі кільканадцяти кілометрів, обстрілюючи валки втікачів. Стрільна розривалися по кілька разів і заливали все страшним, всеспалюючим вогнем — загорялася земля й каміння, й залізо, все горіло й не можна було того погасити, й ніхто того не гасив і не збирався... Навіть на німців, на випробуваних фронтовиків, з числа тих, що не встигли своєчасно відступити з своїми і тепер металися з приреченими в цьому жахливому колі, вогонь "катюш" нагонив містичний переляк. Летіли не тільки стрільна, летіла попереду них ще жаска легенда про ті "катюші", витворена в ході війни на нещадних східних побоєвищах.

Відступаючи, хаотичні колони було вже досягли Бугу, й нещасні люди, хто вцілів досі, з полегкістю вже зідхали, думаючи, що вони видерлися геть з пащі смерти, що вони вихопилися з перстеня, як над ними розверзлося небо і впало на них грядом заліза й морем вогню. Все змішалося. Товпища ударилися об вогненну стіну, що раптом піднеслася перед ними, і побігли назад. Побігли панічно на схід. Заметалися безтямно на вже пройдених шляхах, по здовбаних лапах, по шматкові землі, спаленому вогнем і зораному залізом. Люди шукали прикриття й не мали його. Люди шукали пощади від всюдисущої смерти й не мали її. Люди на своїй власній землі згоряли живцем, бо горіла й сама сира земля. Язики полум'я вихоплювалися з неї й ішли товпищами, коливаючись,

обертаючи все на попіл і сажу. Жорстокий, лютий ворог, переповнений одвічної злоби і зненависти, знав, на кого напосівся і вергав на них, на їхні голови й на їхні душі усе, що мав. І душив їх, чим міг. Залізні вогнепащі потворяща, немов живі, люті дракони, ганялися за людьми по шляхах і по полях, чавили їх, смалили вогнем і чадом, сікли їх, пригортали їх землею, загрібаючи її своїми розчепіреними лапами.

Петро й Роман цупко трималися один одного в цьому чадному пеклі. Вони тільки тепер побачили, що то таке паніка, коли все перемішалося з напівцивільними. Все пустилося берега, й не було вже жодних стримуючих начал, щоби могли тут щось зарадити. Як і не було сили, яка би припинила нещадний ворожий вогонь, зливу ненаситимої ворожої злоби.

Маса доведених до одчаю людей котилася в усі боки.

У них не було вже віри, для них не було авторитету, для них вже не було логіки, у них те, що було в душі, як стрижень, рухнуло геть, як та "хатка" в Романа, й вже тепер нічого не направиш. Межа їхнього терпіння перейдена... І те сказати — межа їхнього терпіння була висока, дуже висока, на подив висока, куди вища, аніж у тих прославлених "завойовників світу". Але тепер межа перейдена й у душах неподільно запанував сумеречний дух загину, дух катастрофи.

Все котилося геть у прірву.

Лиш де-не-де окремі групки, як Романова з Петром, одчайдушне билися, не складаючи зброї, але й їх розпорошувано, геть вибивано до пня.

XIV

Очі немовби насипані піском, вони горять і сходять всіма кольорами веселки. А в голові стоїть шум...

Скрип підвід, немов ячіння журавлине, жалібне, без кінця й краю... У мряці ночі, відтіненій далекими загравами, те ячіння стоїть над землею. Тисячі підвід тягнуться безкінечними валками, борсаючись у баюрах розбитих шляхів, потопаючи у них часом по кінські хомути... Крик і нокання та тпрукання, прокльони й одчайдушна, розпучлива матюкня клекотять у темряві й разом зі скрипінням підвід та хропінням коней, а зрідка й кінським жалібним ігігіканням творять той лемент, що, мабуть, стояв над українською землею в часи пересування диких орд Батия... Це так пересувалися червоні частини до фронту, на захід, на захід, тоді, коли він їх спостерігав на власні очі... Розквашена земля, перемішана з талим снігом, затоплена весняними водами, тремтить від далекої лихоманки... Ні, вона тремтить від тих вибухів, що тіль-тіль тут одгримілп і що будуть гриміти, хай-но ворог побачить це шаленство людей і коней і почує цей доісторичний лемент,— всі шляхи й поля над ними вкриті вирвами, ніби дірами на місці жаских чиряків... Тисячі коней, запряжепих в тисячі возів і саней, всуміш, хропуть і сходять потом, парують і лускотять м'язами, засікаються розкованими копитами у хлипкій темряві... Підводи навантажені амуніцією, кулеметами, мінометами, скринями, харчами, рушницями, бензиновими бідонами, хлібом, мішками борошна й фуражем, медикаментами, людьми, мотоциклями й усіляким військовим спорядженням, рухаються на захід, на захід безкінечним потоком і таким же погоком рухаються підводи на схід, навантажені пораненими, навантажені людським стогоном. Коні згинають тремтячі хребти дугою, не витримують шаленої напруги й падають у калюжі, захлинаються, їх розпрягають і кидають загибати, а вози тягнуть люди, щоб десь припрягти якусь конячину, а як ні, то кинути ті вози на дорозі, посеред багор і вибоїн.

Шлях цього походу позначений трупами коней і поламаних підвід.

Це на весні. А коли дороги просохли — той самий скрип підвід і тупіт кінських копит та людських ніг уночі збивав таку куряву, що не можна було дихнути. І все той лемент, немов лемент Батиєвих орд, котився на захід. Рипіли підвода, немовби то крукали все ті ж ключі журавлині... Вся земля вкрита ними, тими кінськими валками й лементом, немов потоками людського жалю і відчаю, скарг і прокльонів... О, скільки їх було! Які вони були незчисленні кількісно! І які ж вони були трагічні, немощні якісно! Але вони повзли, як хмари туману, стелячись по землі, все на захід, на захід...

Петро стріпує головою. Над землею стоїть пекельний рев танків і гармат-самоходів, і безліч машин... Дивно! Це ж вони, ті самі нескінченні валки підвід! Але яким чином вони перетворилися в потоки сталевих машин! Яким чином крик і плач журавлиний перетворився на ревище тигрів і скрегіт мастодонтів!.. Так, так, це, бач, вони прийшли сюди з чужих країв, потоптали тих усіх коней і всю ту древню хомутяну техніку й тепер пруть іншими потоками на захід, сталевими потоками. Увесь світ зайшов з другого боку й суне на них... На них! Ще б з кінськими валками вони: дали якось раду! Ще б того ворога близького вони якось укоськали! Але цього...

XV

Огненні кола плавають у віччю. Все, здається, звузилося до розпеченого сталевого обруча на голові, що стискає череп, стискає мізок... Ще трішки, ще... І тоді, нарешті, прийде межа, за якою вже настане тиша, настане спокій, настане блаженство забуття, настане крах і вічна тьма. Це буде межа терпіння...

А поки що і сонце стало ненависним, стало ворожим. Воно кружляє в зеніті вогненним колом, прообразом тієї вогненної сковороди, на яку оце вкинуто їх і з якої немає рятунку. Петра опановує безвідчитна лють, і йому хочеться стріляти в сонце, стріляти в ту вогненну прокляту сковорідку й розбити її на скалки... Але в неї не треба стріляти, вона сама рветься на череп'я. Ба, то не сонце, і не сковорідка, то жахливий ворожий гарматень, то стрільне з якоїсь сатанинської "катюші" — воно кружляє в зеніті й рветься, рветься безліч разів, обсипаючи вогненним череп'ям немилосердно і безугавно, б'є, б'є й б'є... І нема від нього рятунку. Воно їх переслідує. Воно безжалісно сипле приском, пече й смалить. І воно ж освітлює їх, мов ракета, не дає їм змоги сховатися, укритися темрявою від ворога.

Світ не сприймається вже в реальній цілости. Бо його немає в реальній цілости. Він розщеплений, розмонтований. Він розламаний на скалки, роздертий па шмаття. Небо поколоте, як побите люстро. Все побите і все двиготить. Рух. Дим. Мряка судного дня. Хаос Содома і Гоморри. Але ж, Боже!! Пощо ж на них Содом і Гоморра?!

Світ нагадує збомблений музей, бачений якось. З хаосу, з диму й кіптяви вихоплюються то там, то там окремі, уцілілі образки, окремі шкіци,— химерна мозаїка румовища, мозаїка руйнованого світу. І тенер цей світ лишається в гарячковій пам'яти, як химерна мозаїка, як окремі кадри, вихоплені оком блискавично з хаосу й зафіксовані в клітинах мізку навіки. Фантастична мозаїка.

Ось юнак, років 18-ти. Зовсім, зовсім молоденький, ще з дитячими рисами обличчя. Він стоїть, закам'янівши, біля стовпа, очі його заплющені, зуби зціплені, чуб на ньому присмалений, лице почорніло. Час від часу очі його відкриваються широко-широко й знову закриваються. Він

стоїть мовчки, нерухомо. Він спаралізований жахом. Це тяжкий психічний шок. А може, божевілля. Він живий, але він уже загинув. Може, він застрілиться сам. Може, його розчавить танк. Може, його зрешетить з "фінки" або проколе багнетом ворог. Може, він згорить в вогні експльозії набою "катюші"... Але то вже все дрібниця,— він вже загинув. Тільки очі його безтямно ще відкриваються й закриваються...

Таким він стоїть Петрові у віччю. І чомусь неодмінно біля нього, за ним, над ним швидко-швидко біжить той кінь з перебитим хребтом, біжить на двох передніх ногах, трясе високо задертою головою й ірже тоскно, признано:

"Підождіть!.. Підождіть!.."

Ось б'є зенітка. Не замаскована, не захищена нічим, вона стоїть серед шляху, серед побитих возів і машин, там, де її захопив валет ворожих літаків, на відкритому місці, і гарячкове відстрілюється — б'є в зеніт. Поцілений літак іде "штопором" униз. Другий береться полум'ям і летить, як торпеда, по похилій лінії, тягнучи довжелезний шлейф чорного диму. А зенітка б'є й б'є, гарячкове, надхненно,— обслуга метушиться жваво біля неї, зовсім не криючись під бомбами, бо нема де критися. Над нею кружляють кілька бомбовозів, заходячи на бомбардування... Бомбардувальники розвернулися й скинули свій жахливий вантаж, обслуга зенітки припадає до станини, до люфа, завмирає й витріщеними очима дивиться просто смерти у вічі... Удар! Хмари землі й диму... Коли розвіюється дим і пил, коли осідають тонни землі й череп'я, на місці зенітки — порожнеча, там вже нікого й нічого немає. Лише оддалік, закинена геть на поле, димить поковеркана станина — все, що лишилося від тієї протилетунської гармати.

А ті, що були біля неї, щезли. Навіть не скрикнув ніхто. Так, ніби їх зовсім і не було на світі.

Ось людина біжить, охоплена полум'ям. На ній горить одежа й горить волосся, і горить наплечник... Людина хоче відстебнути наплечник і не може. Хоче погасити волосся й не може... Вона реве, падає на землю й качається, й скавулить від жаху та болю — упирається головою в землю й крутиться на однім місці, вона хоче заритися в землю живцем... і копає. І кричить вже почорнілими, спеченими устами:

—Мамо!.. Ой, мамо ж рідная!.. О-о-о-о!..

Мова та жалібна, тоскна, голос дзвінкий, тонюнький.

— Мамо!.. Ой, мамо ж!..— Цей крик-вопль ще стоїть у повітрі, а хлопець вже готовий, він замовк, захлинувся й вже лежить, мов скарьожена головешка.

Повз нього йде вогонь, хилитаються язики полум'я, мов вогненні кобри повзуть, підіймаючи голови з зеленої ще трави й бур'янищ, сичать. А під тими кобрами чорніє й димить земля.

Ось вояк із випеченими очима. Хвилини його почислені. Світ йому померк, і померк розсудок, але він бачить життя внутрішнім зором. Він маячить, лежачи на траві, й оточений близькими друзями... Він бачить своє дитинство. Він розмовляє з батьком. Він пропонує батькові погасити воду, що чомусь загорілася, та й сідати обідати. Він тягне тихим, благальним голосом:

— Може б, ми вже обідали, тату?!

Тягуча павза. Товариші хмуряться, безпорадні, розгублені, а хлопець зідхає хрипко й знову благальне, уперто канючить:

— Може б... Може б, ми вже обідали, тату?.. Хлопці мають тягти жеребки, хто мусить його дострілити. Коли наломано вже сірників і вкинуто в хустку, а ту хустку затиснуто в жменях, лишаючи лише вузьку щілину, щоб простромити пальці й узяти жереб, узяти вирок фортуни,— виявляється, що жеребків уже тягти нікому. Ніхто не хоче ризикувати, бавитися з фортуною в піжмурки.

А вояк з випеченими очима навіть не знає про муки своїх товаришів, про тії жеребки, він взагалі нікого не впізнає, реальний світ вже для нього не існує. Він увесь в іншому світі.

Може б, ми вже обідали, тату?

Ось сільська церковця...

Вона стоїть на пагорбі й горить, як смолоскип, піднявши в небо два стовпи диму,— один стовп білий, а один чорний. Білий стовп диму з дзвіниці, а чорний з даху самої церкви. Обидва стовпи клубочаться в синє небо, не змішуючись, кожен сам по собі. Церква горить самотньо, ніхто її не гасить, бо в навколишньому селі, либонь, жадної живої душі... Раптом з небес злітають бомби з несамовитим, сатанинським виттям, падають — і церковцю всю підносить в повітря... Вона злітає вгору, немов лялькова коробочка, розломлюється вгорі й валиться назад. Вибухи бомб підхоплюють її знову й тепер уже летять високо вгору обаполи дошки, стовпи, каміння, тріски, шмаття полум'я й хмари піску та диму...

Згодом виявилося, що в тій церковці було повно дітей, і жінок, і стариків. Вони вклякнули й так стояли навколішках, молитовне згорбившись і склавши руки. Вони шукали рятунку, захисту. І вони вірили в заступництво, вони вірили в неспалимість цього місця. І та їхня віра була така велика, така

безмежна, що коли навіть почала церква наповнюватися димом, люди не кинулися навтьоки. Вони вірили в недоторканість, вони вірили в неможливість, щоб смерть і поругання перемогли святиню. А ще вони вірили, що ніхто не дерзне посягти на святе місце, що навіть найлютіший ворог не допустить блюзнірства. Тим більше, що ворог знає, що в війні церква є притулком беззахисних і беззбройних.

Ворог дерзнув...

Коли підоспіли вояки, на місці церкви була лише велика димляча могила, звалище трісок, обсмалених підвалин, поломаних образів, різного череп'я і поко-верканих людських тіл.

Якась бабуся, що лишилась жива, стояла навколюшки, простигши руки в небо, розхристана, простоволоса... Вона, здавалося, втратила мову й тільки потрясала простягненими костлявими руками й пасмами сивого волосся, побиваючись над загиблими.

Побачивши вояків, бабуся скинулася вся, простягла руки до них і видихнула з самого серця в нестямі:

Дітки! Ой, де ж ви барилися, що й не захистили нас... Дітки!

Ось двоє розмовляють про дім, про шкільні часи, про радісні зустрічі, про сонячні Карпати, про пластунські пригоди їхні, про місячні ночі на Стрию, про своїх подруг, про суниці, про черешні, про співочих пташок, про все, аби тільки не думати про неї, не згадувати. Забути. Відвернутися від неї бідолашним серцем. Забути про ворога. Перекреслити його. Нема! Бодай на хвилину забути про страхіття. Так вони мирно

розмовляють, сидячи на купі землі... Раптом один звизкує несамовито, б'є кулаками й ногами в землю й кричить:

— А будь же ти проклятий!! Будь ти проклятий!!

І що то за диявольська мана!! А бий тебе грім з неба!.. Будь ти проклятий!!

Це про ворога. Виявляється, що він уже заступив усе,— і дитинство, і шкільні часи, і юнацькі пригоди, і місячні ночі — все. І вже людина не може, не в силі одвернутися думкою від нього, як зачарована. Вона в полоні містичного жаху і в той же час в полоні пекельного гніву й здивування.

— І що ж то за прокляття, га?! Його б'ють, його товчуть, його кромсають, а воно лізе, лізе й лізе... як туман, як дим, як чад, як холера! Га?! Смерти не боїться й нічого не боїться! І немає йому числа! І немає йому кіпця!.. І з чого в нього душа тая?! І чи є в ньому душа, га?! Чортяча, пекельна, диявольська сила!! Якісь чорти! Якісь маніяки! Якась звірина, сатаною сплоджена!.. А бий тебе сила Божа!..

Один так клене, а другий сидить мовчки. Похнюплено. Сидить байдужий, і тільки нерв у нього на щоці смикається в такт лютим прокльонам друга.

Ось відтинок фронту, зритий окопами та ровами і вкритий скелетами ріжних машин — жужелицею недавніх боїв. На нього вмаширувала свіжа частина; "хлопців", пара сот людей, — вони ще не підняли зброї, вони ще роззираються. Телефоністи тягнуть дріт, артилеристи встановлюють гармати... Раптом з ясного неба починають сипати сотні стрілен, покривши все поле,. там, де розташувались ті хлопці. А водночас налетіла авіяція. Земля закипає. Все поле

перетворилося в суцільний киплячий казан. Не лишилося там жодного цаля, не збуреного й не прошитого вогнем і залізом. Здавалося, що все там загинуло в першу ж мить. Одначе з того киплячого пекла починають вистрибувати люди й бігти без оглядки, бігти, скільки духу, затулившись руками... Хто на двох ногах, а хто й на одній... Падають, повзуть, схоплюються й знову біжать... і деякі розбиваються об поковеркан! рештки ворожих танків, панцерних авт, гармат, що стирчать тут і там. Побожеволілі, засліплені вогнем, оглушені грохотом люди нічого не бачать, не чують, не розуміють..

Маленькі дітки напувають пораненого коня. На дорозі. Кінь такий маленький, селянський, гнідої масти. Вони думають, що він встане. Вони йому носять зеленої, соковитої трави, жмути налитої пшениці й вівса разом з червоними маками... Вони підтягають коневу голову за уздечку та все підсовують до рота принесену їжу й воду, й підганяють, і нукають, просять його зі сльозами в голосі... Кінь хропе, тяжко зідхає й безсило роняє голову знову на землю. З розбитих губів йому стікає кривава піна... Він усіма покинутий, тяжко поранений в груди, такий одинокий.

Замурзані, босоногі й розпатлані дитинчата за всяку ціну хочуть його вирятувати. Вони не жаліють рученят, обмазуючи їх у криваву піну, підтягаючи тяжку, безсилу коневу голову за слизькі ремені уздечки, і не жаліють голосів. Підганяють, і просять, і заохочують, і докоряють, їм здається, що це ж так просто, тільки скинути головою вгору — і вже на бистрих ногах, треба тільки захотіти. Але кінь не хоче, ледачий... Вони його стьобають прутиком. Та кінь не реагує на стьобання, він тільки приплющае очі, поводить головою по землі, в пилюці й видихав з шумом повітря, роблячи з пилюки маленьку хмарку. Так, ніби йому з грудей виходить крізь ніздрі дим а чи морозяна пара.

Тоді діти розкладають перед коневим ротом всі приваби — траву, і пшеницю, і овес з червоними маками — розкладають півколом і чекають, посідавши півколом навпочіпки й поклавши голови па коліна,— вони сповнені глибокої віри, що кінь встане, неодмінно встане... Ось тільки трішки полеже... Віра та проміниться в чистих, наївних дитячих очах...

І цей кадр, як і інші, розсипається на порох. Розлітається на скалки. Розчиняється в веремії.

Шляхом посувається валка санітарних авт і підвід з пораненими. То їдуть щасливі, бо вони не вмерли і тепер уже не вмруть, тепер війна їх не зачепить, бо на стороні їх стоїть міжнародний закон, що забороняє чіпати все, що позначене широким червоним хрестом; на сторожі їх тепер, понівечених і скалічених, стоїть гуманність і чоловіколюбство... Десь там у запіллі, далеко від клекотів бою, лікарі їм одітнуть кому руку, кому ногу, але лишать жити й дивитися на божий світ, зустрічатися з рідними, працювати, думати, любити... Агож, любити, бо брак руки чи ноги ніколи не робив неможливим щастя кохати й бути коханим. Вони їдуть в запілля, геть з цього пекла туди, де немає війни, і при всьому тому вони не дизертири — вони тільки щасливі, бо відкупилися від смерти й од війни своєю кров'ю, своїми руками чи ногами... Але на шлях вириваються з-за лісу танки — багато великих, ревучих потвор, — ригаючи вогнем, вони доганяють санітарну валку й чавлять все геть своїми гусеницями, вдавлюють в землю, розторощують і розмелюють, розламують на тріски, біжать вперед і знову завертають та й ще раз пробігають по рештках, ще раз, ще раз — вони гарцюють жорстокий, нещадний танок, вони його танцюють, і виють, і грохотять з насолодою... Вони обертаються на однім місці, немов дракони на череві, зарівнюючи й землю там, де допіру їхала валка з пораненими юнаками... О, скільки злоби! О, скільки людської нещадної, сліпої, ненаситимої злоби!

Не виміряти її й не обчислити, й нічим її не зрівноважити!

Дівчата — селянські босоногі, засмаглі на сонці дівчата — вибігли на шлях і стовбичать купкою, несміливі і в той же час надзвичайно відважні. Вони винесли трохи харчів у пеленах... Вони прибігли з недалекого, розбомбленого й напівспаленого села й принесли вареної картоплі "в мундирах", хліба, огірків, помідорів, щоб роздати хлопцям, що отакі вимучені й вистраждані машерують в хмарах пилу. Вони чужі й незнайомі, але рідні. Це ж, може, ті самі, що недавно обороняли їх і їхню худобу від німецького грабунку, від наруги, від глуму...

Вони нічого не кажуть, вони тільки простягають руки з дарунками й дивляться очима, повними сліз, на кожного. І їм ніхто нічого не каже. Цей шалений час не потребує слів, женучи все скаженим темпом.

Хлопці мовчки беруть харчі, інші цілують дівочі руки й машерують далі. Вони такі закурені, що на них не видно лиця, тільки біліють зуби й білки очей. Хлопці махають руками на прощання, а дівчата стоять і плачуть.

Їх раптом здмухує вогненний ураган... Немовби за кару за те, що вони дали цим приреченим риску хліба й краплю співчуття — краплинку дівочих сестриних сліз.

Вояки сидять під ліском на траві, витирають піт і кров з облич та з подряпаних рук, зіпають від утоми й одчаю і вголос міркують про ворога — вставляють мляво слова поміж тяжкими віддихами. Розмова снується навколо питання: який він? Що то за сатана і як вона виглядить в дійсності? Кожен хотів би взяти й помацати його за горло.

— Який же він? — питає білявий хлопчина, з акценту, видать, лемко, тоскно позираючи вгору, в задимлене, вібруюче від гудіння сталевих джмелів небо бажаючи на власні очі побачити того, що сидить в тих пекельних машинах.— У, дияволяка! (Крізь сльози безсилої люті). Який же ж він?

—А чорт його знає,— відповідає йому втомлено якийсь степовик і далі цідить глумливо, саркастично: — Може, там якась Гризодубова літає... Его ж...

— Або Йосипенкова,— вставляє інший байдужим тоном.

— А вона ж умерла! — заперечує інший.

— А мало їх там е?!

— І то правда... Сволота!

— Авжеж (чиясь гірка-гірка іронія, жаль, глум, тремтіння в голосі).

"Дійсно,— думає Петро, чуючи цю химерну розмову. Вони з Романом сидять осторонь і теж зіпають від утоми.— Дійсно,— думає Петро,— б'ють нас без жалю й без пощади, вмираємо ми тисячами, а мало хто бачив ворога живого у вічі. А хто й бачив — не роздивився. Глянути б! Глянути б в чортячі його очі. Хоч перед смертю. Отак зблизька. Спитати в нього, доки він буде нас мучити, та й пальнути б йому в ті його прокляті очі, випустити увесь магазин з автомата!"

— Що ти на це скажеш, Романе? — питає Петро вголос, машинально.

— Та що ж... — зідхав Роман, думаючи свое.— Може, й Гризодубова.

Ось група вермахтівців сидить і чекає, щоб здатися в полон. На неголених, замурзаних обличчях повна байдужість і... спокій. Вони ждуть полону, як щастя. Ще недавно ці солдати скаженого фюрера не сміли розраховувати на жодну милість, не сміли й не могли думати про полон інакше, як про підлу зраду, приниження чести, вони не думали про жодний полон. Де! Вони так героїчно машерували вперед. Вони так героїчно окупували й тероризували безборонне населення, здобували безборонних дівчат.. Нарешті, вони так героїчно вішали й розстрілювали молодь (оцю саму українську молодь) по всій Україні, а останній час особливо в Галичині... Ну, може, не вони персонально, але їхнім іменем і за їхньою мовчазною згодою. Вони — як цілість. Вони її вішали по всіх площах і перехрестях... Вони так героїчно паци-фікували Волинь, Галичину, Закарпаття... Вони так героїчно гнали в рабство до свого райху сотні тисяч, де, мільйони української отакої молоді... Вони це робили в багатьох випадках і персонально, а взагалі, у всіх випадках вони це толерували, покривали.

А тепер от вони сидять і ждуть полону. Полону, як щастя. Як рятунку від кари, рятунку від смерти.

Дивпо...

Біля них поруч сидить група українських вояків. І між тими вояками та німецькими солдатами відбувається химерна, пророчиста своїм змістом, хоч і зовсім млява розмова. Німці пропонують юнакам здаватися в полон і самі ж з того сміються, показуючи рухом руки навколо шиї ту перспективу, яка цих юнаків у полоні чекає, "петля". І піддають жару сентенціями, що українців свої ж брати повішають, і так їм і треба,— їх чекає доля зрадників.

Українці — зрадники. Ха!

І недоговорювали справжнє підрунтя того "ха". Але це було й так зрозуміле, а саме: "Та ж хіба від унтерменшів можна чогось кращого сподіватися!!!" Інша справа — вони, вони нікого не зрадили. А крім того — вони солдати і на сторожі їхнього життя стоїть міжнародний закон про полонених... Вони підуть до полону та й скоро будуть дома... Страхіття ж про. большевиків — то байка.

Хтось не витримав та:

— Ех, ви, куролови! Чого ж ви поспішаєте до полону? Ви ще нічого не втратили, ви ще тільки здаєте награбоване. Ваша батьківщина ще десь далеко, й щойно тепер приходить потреба її захищати. Досі ви світ завойовували, а тепер приходить потреба власну батьківщину захищати!

— Еге ж,— додає інший.— Ваша ж земля ще не починалася. Ви ще маєте щастя її бачити...

На це один із німців відповідає досить злорадливо й уїдливо:

— Так, наша земля ще не починається. І вона не почнеться для руїн і горя. Ми її врятуємо від заглади тут, здавшись генде гох і тим скінчивши війну. Ваша ж земля скінчилася, й вся вона обернена на попіл...

І вам немає рятунку, хлопці, немає, зовсім немає!..

— Так, так,— закивали його комради схвально.— Немає рятунку. Ваша земля скінчилася, хлопці...

— Почнеться й ваша та й теж скінчиться,— вставляє хтось із досадою й ноткою відчаю.— І вона теж буде обернена на попіл. На попіл і на сажу!..

— А так,— згодився якийсь старий вояк, закивав з гіркою міною,— А так. Від "тих" не можна захиститися, байка, "квач"! Вони голі й босі, вони голодні, вони їдять варену пшеницю або сиру кукурудзу замість хліба й чоколяди, і пруть все вперед, і б'ються, як чорти... Як чорти!!

І був у тім голосі страх, але була й нотка захоплення.

— Еге ж... Їдять пшеницю й кукурудзу й б'ються як чорти!

— Но, но... Це так... Але війні кінець. Ми підіймаємо генде гох. Наша земля вціліє, і ми її ще колись побачимо... — це перший злостивий, він говорить уперто, а далі презирливо цідить помалу: — Наша земля ще не починалася, хлопці! А ваша земля вже скінчилася, вона обернена на гній, і вам немає рятунку, хлопці!..

XVI

— Так. Кінчилася наша земля. Ти чуєш, Романе? Ти чуєш?

— Чую, брат! Ой чую, бодай позакладало. І видю...

Тягуча понура мовчанка. Петро зідхає й потішає свого друга:

— Але й ми кінчаємось, друже мій, Романе! І мабуть, нам вже тієї землі й не треба... Якраз вистачило з нас на наш вік... Якраз дійшли до риски.

Роман мовчить, звісивши голову на груди. Гаи-гаи, де ж ти дівся, романтику ти синьоокий?! Мрійнику ти .непоправний! По довгій павзі Роман зідхає і цідить тягуче, з мукою, з хрипотою:

— Та-ак... І ми кінчаємось... І землі вистачило...

— А знаєш, мені недавно снилося, що я землю їв, сиру землю... Смачна була...

— А-а... Ну, то правдивий був сон... А-й-є... Га... І де ж ти її їв?

— У рідному місті... На рідній вулиці...

— А... Ну, то все одно... їстимеш і цю. Однаково наша... Рідна.

— Рідна...

Роман тягуче зідхає:

— Мале лишилося. Але нічого... Щоб наїстися, не багато й треба.

— Вистачить...

Мовчанка. Потім Роман стрінув головою уперто:

— Неправда!

— Що неправда?

— Неправда, що земля скінчилася, цебто наша батьківщина. Це вона скінчилася, як іти в один бік, як тікати. А як іти навпаки — ой-ой-йо-йо! — і покрутив головою.— Як утікати — то вже ні цаля. А якби оце наступати — ого-го!

Петро посміхається. Жує прутик і дивиться десь на схід. А Роман зломано зідхає, з хрипом:

— Тільки от ми самі кінчаємось, це біда... Петро рішуче випльовує прутика й говорить таким самим голосом, як Роман недавно:

— Неправда!

— Що неправда?

— Ми не кінчаємось! Ану, лиш вставай!

— Чого?

— Будем прориватися...

— Гм... З ким?

— Ходім пошукаємо.

Роман безнадійно звісив голову. Мовчить. А далі видихає те саме скептичне, гірке:

— З ким?

Петро встає, а тоді нахиляється над Романом і говорить йому в саме лице, в заплющені утомою й резигнацією очі,

говорить твердо, вольово, як гіпнотизер, що хоче вдихнути віру в свого сонного безвольного пацієнта:

— Ходім! Ану ж нам пощастить... І ану ж нам ще доведеться колись поміряти її й навпаки. Га?

Роман розплющує очі. Дивиться па Петра. Посміхається. А потім крутить головою уперто, скептично:

— З ким?

— Пошукаємо, кажу, ходім! — аж визвірився Петро раптом, і перекривив: — "З ким, з ким". Зі мною! Вставай!

— А, з тобою... Ну, з тобою я завжди готовий... Дай руку...

Петро допоміг своєму другові, своєму розбитому вщент мрійникові звестися, й вони пішли.

Кільце оточення було щільне й міцне, і пробити його не так просто. Удвох його не проломиш. Для цього треба більшої сили, великої сили. Версія про те, що ззовні прийде рятункова акція в формі німецьких потужних панцерних частин і авіації, лишилася байкою. Казкою для дурнів. Немає їх, тих частин. І не буде. Бо їх взагалі у німців немає. Та й наївним було би думати, що німецьке командування, речник геренфольку, в цей критичний для їхнього райху час стало би ризикувати рештками своїх сил і кидати їх на рятування якихось там "хлопців", якихось там унтерменшів, однаково приречених на погній. Тим більше, що ті "хлопці" елемент зовсім ненадійний, здібний повернути багнети в найнесподіваніший момент супроти геренфольку. Хіба симптомів цього було не досить?

Ні, ніхто не буде їх рятувати. Вони, всі ці рештки розгромленої дивізії, здані на самих себе. Хай виломлюються.

З того, як одчайдушне металися окремі групи, кидаючись на всі боки, мечучись по всіх шляхах і доріжках, по полях і лісах, з того, як більші групи роздробилися на менші, розпорошилися, переходячи на принцип — "кожен сам за себе" та "ану ж я сам якось проскочу і врятуюся", а рівно ж і з того, що випадки самогубства вояків стали масовим, звичайним явищем, видно було, що проломити перстень ніде не вдавалося. Перстень той все звужувався, удушуючи все, що в ньому є.

Петро й Роман стали на перехресті кількох доріг і чекали. Десь на півдні, в багатьох місцях, досить близько на південному сході, на заході, а також на північному заході, била тяжка ворожа артилерія, клекотали міномети й татакали станкові кулемети, а їм у відповідь де-не-де трагічно лопотіли ручні автомати та поодинокі гвинтівочні постріли. З тієї звукової картини можна було зрозуміти, що відбувається на оточеній території. Ніде не чути справжніх проломних боїв, не чути наступу, лише методичний, загороджувальний вогонь переможця, що не хотів нікого випустити живцем і не шкодував амуніції, обстрілюючи всі шляхи, дороги, ліси й лісочки та недопалені села.

На схід, десь близько, в двох місцях вирував клекіт танків і автомашин — то, видно, переформовувалися ворожі частини, бо клекіт стояв все на одному місці.

Петро розіклав мапу на колінях і при вечірньому світлі намагався зорієнтуватися. Так, то, напевно, ревуть танки й автомашини в Одеську та в Сасові, цілком залитих ворогом. На півдні спалахнув потужний вогонь автоматів і ще потужніший вогонь гранат, кулеметів і мінометів,— можливо, там

проривається якась організована група. Там залізниця й села Княже, Почапи, Ясенівці, Вороняки, а далі починаються ліси, й ліси, й узгір'я... Так, прориватися треба би в тім напрямку!..

Управо від них Красне, уліво — Золочів, Все опановане ворогом. З Золочіва й Красного б'є кудись тяжка ворожа артилерія.

Стояли хлопці на перехресті, намагаючись зібрати з ріжних недобитків, з окремих розпорошених людей пробоєву групу, щоб іти на прорив, але марно. Нікого приєднати їм до себе не вдавалося. Окремі люди й невеличкі групки — по три, чотири чоловіка — моталися дорогами, але побачивши на перехресті двох безумців, що, напевно, були начальниками й чигали на них, зминали геть і чимчикували стороною... Роман спльовував і рипів зубами нівпритомний:

— Йолопи! Щурі чортові!!

— А може ж, то большевики й лякають нас,— посміхався Петро.

— Все одно йолопи! — настоював на своєму Роман.— Чого ж вони минають нас, хочу бачити їх у вочі! — і стискав автомата.

Одна група з шести обідраних, переляканих, захеканих людей вийшла на них. Всі в уніформі їхньої дивізії, але без відзнак, і без "левиків", і без зброї, і без шоломів. Побачили Петра й Романа й хотіли було кинутися навтьоки, їх зупинив Роман:

— Здорово, молодці! — гаркнув він на московський солдатський манір, але з явним глумом і жовчю, та й його

галицька вимова говорила сама за себе, поминаючи те, що він і Петро не спороли в себе ані "левиків", ані інших відзнак.— Ге! Та ви, я бачу, герої! А де ж це ваші відзнаки, хлопці?.. Чи, може, в полон націлились?

— Та ні, та ми... та той... — Затикалися декотрі. Інші мовчали.— Ми, знаєш, про случай, ану ж на нас наскочить ворог...

— Стріляти ворога треба, гад! — аж затрепетав Роман.— Чув, чортів сину!?

— Ну, ну, чого репетуєш!.. Пішли, хлопці, далі...

— Стій,— промовив Петро спокійно й примирливо, й з ноткою гіркої усмішки: — Стій. Куди ви, хлопці?

— Туди, куди й ви.

— Ну, то давайте разом... На прорив.

— Е, не вийде... Треба тишком-нишком, непомітно... Петро засміявся.

— А послухай лиш! — і повів рукою по обріях що клекотали густим клекотом в усіх сторонах.— Миша не пробіжить.

— Пробіжить... — і це "пробіжить" було сказане таким голосом, що від нього оскома повставала, як від кислої кислиці.

— Ні,— сказав Петро.— Погана ваша тактика, хлопці. Треба пробиватися. Треба разом, треба не мишею бігти, треба боєм іти.

— Годі! Досить ваших боїв! Нахлистались! — загомоніли хлопці гістеричними голосами.— Тепер ми самі, ми без вас... Ми мишею, шасть-шасть... Зрештою, ми мирні люди, ми беззбройні...

— А-а-а,— протяг Роман.— Вони сучі сини повикидали зброю. Бач! Вони "мирні люди"! Хай ідуть до чорта! — І одвернувся з сльозами безсилого гніву а чи відчаю на очах.

Петро мовчки уступив з дороги, і група швидко шаснула повз нього, подалася на захід підтюпцем і канула в присмерку.

— Щасливої дороги, браття!

Зідхнувши, Петро безсило опустився на землю. Помацав голову. Щось вона дуже йому боліла. Рана гноїлась, зуділа немилосердно, гній стікав потрохи з-під марлі поза вухо й на праве око. Добре, як не буде зараження крови. А втім аллах із ним. Петро махнув рукою байдуже. І промовив уголос саркастично, при чім сам не впізнав свого голосу, так він басив від гарячки:

— Мабуть, не буде діла... Сідай, Романе, сідай, мрійнику мій, сідай, мій дурнику синьоокий, закуримо.

XVII

Вони закурили, вишкрябавши з кишень всі рештки тютюну, не тютюну, а потерті разом з сміттям.

Швидко сутеніло. В міру того, як спадала темрява, почали проступати все дужче сполохи заграв у всіх кінцях. Замерехтіли разки трасуючих куль, то там, то там. Запалахкотіли освітлювальні ракети на півдні й на заході.

Забили вогненні водограї управо — десь, мабуть, над Бузьком і вліво над Золочівом. Заморгали мовчазні блискавиці від далеких розривів бомб і гарматнів у ріжних кінцях. І так само, як спалахи вогню, почав з темряви проступати, наростати людський притишений гомін і тупіт ніг, то пустилися бігти людські товпища з усіх сторін, повихоплювавшись зі своїх денних сховищ. Вони бігли більше навпростець, без доріг і стежок, по витолочених житах і пшеницях, попід гайками й перелісками, ярками й переярками... Як дикі істоти. Піди налови з них боєву групу!

З мови безпомилково можна було зробити висновок, що то псе рештки їхньої дивізії. Лише зрідка чулася німецька мова з імли.

Ні, видно, не судилося Петрові й Романові зорганізувати відділ і вирватися з цієї пастки. У можливість вирватися ноодинці вони не вірили. І через те вони не квапилися. Якщо судилося вмирати, то для них велике питання, де краще їсти тую землю, тут чи трохи далі. Яка ж ріжпиця, якщо вмирати.

Одначе вони встали й теж пішли. Але пішли не на південь, і не на захід, а так, навскоси, пішли помалу, все надіючись надибати якусь організовану групу. А вже як зневіра остаточно опанувала їх, вони несподівано знайшли те, чого шукали. В темряві почувся гомін і сміх — бадьорий, веселий, безтурботний сміх. Хлопці нашорошились і взяли автомати на поготівлю. Постояли, дослухаючись... Над шляхом сиділа група людей, вони курили й про щось гомоніли. З мови видавалося, що то ніби свої, а в той же час ніби й не свої, забагато російських словечок, вроді "да", "канєшно", "дайош". Петро й Роман помалу посувалися вперед. Аж поки не підійшли щільно до тих, що гомоніли, а підійшовши, сіли з ними поруч на канаві і аж самі здивувалися, що на них ніхто не звернув уваги. Якийсь хлопчина поволі розтягуючи слова з насолодою, як

фаховий, закоханий у свій власний голос оповідач, розповідав про Броди, де він "собственною персоною" був. Розповідав доброю ядерною українською мовою, лише іноді ввертав іронічно поковеркані російські або німецькі словечка, як-от "шпрехав" "тріпкав", "гози", з чого наші хлопці зробили вже твердий висновок, що це свої, дивізійники, і відідхнули відпружено. А оповідач розгортав картину нічного бою в Бродах. Він говорив про жаскі речі спокійно-спокійно, ніби про оранку на зяб, але саме тому його оповідання й було цікавим, епічним... їх туди було кинуто на допомогу, їхню кулеметну сотню, і от вони були в тім бою, і він теж. І видерся. І от тепер оповідає... Він подавав репортаж, як сторонній безсторонній звітодавець, що все спокійно і старанно зафіксував у своїй пам'яті. Як ішли до бою "ті" — гвинтовочки й фінки на мотузочках, в кишенях сухий горох і варена пшениця (харчі!) всуміш з патронами, ганчіряні шапочки-вошоловки набакир,— ідуть, жують пшеничку й смалять з "фінок" у кожен стовп, в кожен ріг, у білий світ, в ніч. Печуть світляними кулями в небо... І кричать, кричать, самі себе підбадьорюють, ніби гучки на полюванні, на мисливській облаві... І падають, падають, як зрізане колосся...

Як боронилися "ці", цебто вони, "то єсть ми". Паніка. Ярмис. Пальба. Пальба не в людей, а в їхній крик, бо людей тяжко було дочекатися, щоб угледіти як слід,— головне, за страхом нічого не видно, жижки не витримують. Командири розбіглися раніше, з самого початку, найперші; спершу розбіглися командири німці, потім наші, лишилася сама "махорка", "то єсть наш брат",— кожен став сам собі генерал.

Почувши про "махорку", хлопці захвилювалися, затурбувалися. "Хто це?!" З дивізійників ніхто так не міг говорити, такого епітету вживати! А оповідач вів далі про бідолашну "махорку"...

Лишилася "махорка"!

Але та "махорка" все-таки добре воювала: відступали по згарищу, по черепках, по попелу... А тут як налетіла авіація!..

Далі йшов опис того, як налетіла авіація. Хоч всі тих палетів бачили самі немало, але так ніби оце вперше чули. Оповідач намалював картину нічного бомбардування Бродів. Спершу "він", "Іван", "наш" навішав паникадил у небі й зробив видно, як удень.

А тоді як налетіло їх сила-силенна тих чортових Іванів, може, з сотню або й дві, та як почали "давати прикурити"! Так били, що аж "паникадила в небі носило сюди та туди". Земля хиталася...

Після загального опису оповідач спиняється на одній деталі, яка йому найбільше запала в око, "навіки стоятиме у душі кілком", така страшна. В самий розпал бомбардування з пекла, в яке обернулися Броди, раптом вискочила легкова машина, німецька, з якимсь начальником, з генералом, "може, й з нашим". Вискочила та й мчить шляхом, це вже на околиці. Машина відкрита і видно, як той начальник у ній поклони б'є й дивиться на паникадило... Аж тут як не "рипне" якась півтонова просто попереду. Тую машину вхопило і понесло геть у небо, та й кинуло геть метрів за сорок. А генерал з неї вилетів та й ще полетів метрів з двадцять, та й упав перед нами посеред шляху. О!

Мовчанка. Тиша. Всі вражені малюнком. У тій тиші хтось плямкає губами, прикурюючи цигарку, та крізь плямкання, спокійним-спокійним голосом:

— Ну, й що ж він розказував?

Регіт.

Петро з Романом теж засміялись. "Е,— подумав Петро,— з цими хлопцями й умирати весело!" Засміявшись, Петро промовив, ніби сам до себе, але голосно:

— Земляк...

— Напевно, земляк,— відповів оповідач.— А ти хто й звідки підійшов такий тихенький і непомітний? Думаєш, я не бачив? Ану, давай сюди!

Петро встав і підійшов до того, що був у Бродах "собственною персоною". Підійшов і Роман. В цей час хтось ніби ненароком, прикурюючи, засвітив запальничку.

— Погаси,— сказав Петро,— а то, щоб не було і з нами, як з тим генералом.

Сміх. Запальничку було погашено, але тієї коротенької хвилини, коли вона блимала, досить було, щоб обидві сторони роздивилися на взаємну втіху.

Група веселих шибайголов побачила перед собою здоровенного вояка з забинтованою головою, з автоматом на шиї і гранатами біля пояса — вояка української дивізії. І другого меншого за його спиною, теж при зброї й в сталевому шоломі.

Хлопці ж побачили перед собою зразу відзнаку "УВВ" на ремені оповідача ("А-а! Он воно що!"), що звівся їм назустріч, а разом з тим побачили і всю компанію, що розташувалася на канаві — це була група стрільців тяжко озброєних, "до зубів", з наплечниками, в шоломах; були там дивізійники з "левиками" і

були хлопці з "УВВ". Зібралися, бач! Це не був так собі уламок розбитої частини, не здеморалізована купка утікачів, а боєва одиниця. Безперечно! Здисциплінована, сильна духом, ціла тілом... Од Петра й Романа, мабуть, теж було не кепське враження.

— Гм,— підсумував оповідач свої спостереження з добрим гумором,— Нічого. Трохи тільки потовкло тебе, браток, ніби й ти літав, як той генерал. Куди йдете?

— На прорив.

— О! А ми шукаємо компанії! Так нам по дорозі ж! Здорово!

— Здорово... — повторив і Петро радісно й обернувся до Романа.— От, бач, а ти казав... От і знайшли!

Роман засміявся задоволений. Бо було чого. Вони знайшли те. що шукали.

Швидко договорились. Петра хлопці одностайно обрали на командира, сподобався він їм, та й насправді він командир, єдиний серед них. Ухвалили йти на південь, на прорив. А перед тим пабрати побільше таких, як і самі, охочих іти разом. Деяких назбирати, а деяких і наловити та й утовкмачити їм у голови, що це єдиний шлях до порятунку.

Так договорившись, вони розставилися на бічних дорогах, зайняли шлях, що вів до Бугу, до переправи...

До світанку у них була група чоловік із сотню. Досить ручної автоматичної зброї та гранат, кілька панцерфавстів, кілька кулеметів... Головне ж — у них був добрий настрій, рішучий, бойовий. До них приєдналася ще група німецьких

солдат, 8 чоловік при трьох конях, запряжених у два вози. Ця група німецьких солдат посувалася на захід, очевидно, з наміром прослизнути десь непомітно, у якусь щілину, так, як і ті хлопці, що говорили про свою хитру мишачу тактику. Ну, а якби не вдалося, то вони знову-таки приготовані й на це, на здачу в полон. Для цього вони їдуть порожніми возами, без зброї, немов не вояки, а якісь там "гільфсарбайтери", "мирні люди". Відзнаки вони повідривали, документи подерли. Вони думали, що вони останні в оточенні. Але коли зустріли цю штурмову групу, дуже зраділи й рішення своє змінили. Вирішили пробиватися разом оружно. Пошепотіли між собою й троє з них однією підводою швидко мотнулись назад... Десь вони там на шляху викинули зброю. Скоро посланці повернулися й притарабанили з собою два міномети й цілу купу муніції до них. Виявилося, що всі вони були відділом мінометної сотні вермахту, з XIII корпусу. Були ці вояки дуже симпатичні, знали, що це за такі солдати з "левиками", знали долю їхньої дивізії, а також знали їхню долю під большевиками та що їх чекає, коли б потрапили до рук ворога. Самі вони теж не належали до тих, що конче хочуть здаватися в полон, вони солдати, але вони люблять свою батьківщину й ще хочуть її бачити. А в милість ворога вони зовсім не вірять. Тая милість — то, по їхньому розумінню, куля або мотузка. І не за їхню провину, а за Гітлерову. З Гітлером, на їхню думку, нічого не станеться, бо цілувалися ж всі ті сталінови-молотови з гітлеровими рібептропами ще перед самим початком війни, то можуть ще цілуватися й після війни. Не будуть тільки вони цілуватися з простими Гансами та Фріцами, бо з того малий навар...

Час наглив. Ніч добігала кінця, а треба би ще потемну форсувати річку Буг, якщо вони хочуть успішно пробиватися з оточення. І тому вони, закінчившії формування своєї пробоєвої групи, швидким маршем пішли на південь, до переправи. Назустріч їм трапилися люди, вояки їхньої дивізії, що

чимчикували назад. Виявилося, що це ті самі, яких бачили Петро й Роман недавно й не могли загітувати пробиватися боєм разом з оточення. Тепер вони панічно чимчикували назад. Вони розповіли, що через Буг проскочити неможливо, лівий берег його обсаджений большевиками, укріплений, обставлений кулеметами, подекуди артилерією та танками.

— То куди ж ви чимчикуєте?! Чи не думаєте ви прорватися на схід?

— Ми не знаємо... Немає виходу... Ми загинули...

— То пішли з нами!

Таким чином група їхня збільшилася. Не було в останніх зброї, але Петро зробив так, як роблять большевики,— порадив хлопцям здобувати зброю в бою, в першому ж бою, у ворога. Іншої немає ради.

Зустріли вопи й того молоденького старшину, що біля штабу квапив їх та що поділився з ними хлібом. Як він зрадів цій зустрічі! Він витягнувся перед Петром в тонюсінький прутик, так як, мабуть, не витягався ніколи перед Фрайтагом, ударив обцасами й зголосився до послуху...

XVIII

Над ранок вони форсували Буг. Несподіваним і одчайдушним ударом розігнали большевицьку заставу по тім боці, в якомусь сільці, що була заскочена зненацька, та й, видно, була певна, що на них ніхто вже пе вийде й не нападе з того котла, бо все там винищене, а що живе, те розбите паралічем жаху, дезорганізоване, не придатне ні до чого. І тому всі спали, упившись перемогою й горілкою. Розбудив їх

гуркіт бою. У великій пригоді стали мінометники — вони своїм влучним і бистрим вогнем підпалили село в кількох місцях, зруйнували кулеметні гнізда над самим Бугом на узгір'ї.

Увесь бій не тривав і тридцяти хвилин. Група обійшла село з заходу й повернула на південь, не втративши ні одного стрільця. Тим часом ворог думав, що напасники зайняли село й отаборились в ньому. По короткому часі почала бити звідкілясь ворожа артилерія, обстрілюючи село. Але то хлопцям було тільки для піднесення настрою. Вони не тільки розігнали якусь большевицьку частину, вони ще й наробили паніки та замішання серед ворога! Значить, щастя товаришить їм. Щасливий початок їхнього рейду окрилив їх, надихнув надією й вірою в щасливий вихід з цього проклятого кола смерти. Цей настрій тримайся міцно увесь час, протягом дальшого рейду, незважаючи на те, що за цим першим боєм пішла череда їх, таких боїв. Буквально кожен цаль їм доводилось брати з бою. Але вони йшли все вперед і вперед. Лавірували то вправо, то вліво, то робили обходи на північ, обминаючи окремі небезпечні місця, де їм ставати до бою було би ризиковане. Територію перстеня поволі опановували ворожі винищувальні відділи, але сильних з'єднань не було — головні сили тримали десь міцне кільце оточення, а найпередовіші, ударні частини. пішли далі, па Львів, на захід.

Група посувалася поволі, з великим трудом, але все на південь. За орієнтир для їхнього маршу правила канонада й сильна кулеметна стрілянина в південнім напрямку — там, згідно мапи, починалися густі ліси й узгір'я, там була лісиста, пересічена місцевість, і то безперечно там клекотав грохіт бою — билися ті, що йшли на прорив. Це десь кілометрів за 20. Хтось сильний вириває́ться з оточення, а ще сильніший не пускає. Туди поспішав і Петро та Роман з своїми товаришами — підсилити наступ! В цьому запорука їхнього успіху й успіху тих, що б'ються там. В цьому їхній рятунок.

Швидше! Швидше!

Вони поспішали, а поспішаючи, кидалися в бій з усім, що траплялося на перешкоді,— й тому марш їхній хоч був гарячковий, але був повільний.

Сонце зійшло для них під час бою при якомусь сільці, либонь, під Почапами. Село вже було спалене попередніми боями за нього — зовсім недавніми боями — і в ньому лише диміли руїни та стирчали ожуги, та де-не-де скелети розбомблених хат. Село займав ворог. Бій тривав понад годину, і в результаті ворога. що засів в недопалених хатах та хлівах, було вибито геть з села і розпорошено.

Хлопці перемарширували через село як переможці. Але те, що вони побачили в селі на вулицях і по дворах та городах, дуже засмутило їх.

По вулицях попід тинами, по дворах попід ожередами, попід хлівцями й так просто на межах лежало багато побитих вояків — головно українців і лише де-не-де німців. Видно, тут точилися (зовсім недавно!) жорстокі бої за кожний метр шляху вперед, до волі, до життя.

А ще їх засмутила відсутність місцевих людей взагалі, відсутність населення. Де воно? Чи розбіглося? Чи взяте в полон ворогом і виселене на схід, мовляв, подалі від смерти, від фронту? Чи вибите?

В однім дворі Петро почув плач дитяти. Пішов на той плач. Плач просочувався десь з-під землі. Ледве знайшов Петро під руїною двері до погреба. Розгорнув груз. Відчинив (підняв) двері — в лице йому вдарив тяжкий сопух і вибухнуло ревище дітей та жінок... їх було повнісінько в погребі, там, в темряві,

немов живцем погребенних. Це ж вони поховалися від смерти й від ворога.

— Ну, ну,— заспокоїв Петро той одчайдушний лемент.— Свій! Сидіть тихо. Скоро вже все скінчиться, й тоді вилізите. Всі ви будете живі. Живі! Чуєте?.. — і закрив ляду та й пішов, заточуючись, геть. Він хотів, щоби вони всі залишилися живі. Зрештою, його брали завидки до тих крикунів. Безперечно вони лишаться всі живі. Трохи наберуться страху, але для них той страх вже кінчається. Зрештою, то діти, для них життя ще не жите, їхня порція страждань ще попереді, а за це, що було й що діється, вони одвітчики. Як шкода, що він не маленький отакий цвіркун, що він не сидить отак в погребі й не кричить отак голосно й до смішного несамовито.

Після сходу сонця стало для них погано, зовсім погано. Вони мусили рухатися все на виду. Сонце відібрало у них один дуже цінний шанс — несподіваність нападу й невидимість їхньої кількості і взагалі невидимість їх. Крім того, з денним світлом почала діяти ворожа авіяція.

Але для них не було вибору. Вони не могли засісти десь, заховатися та й чекати ночі. Для цього вже їм не дано часу. їм дано раховані короткі хвилини, й вони мусили з них скористатися, незважаючи ні на що.

Швидкість, швидкість і ще раз швидкість! Тепер це їхній шанс.

Гуркіт бою на півдні тривав далі, то притухаючи, то розгоряючись знову. Група чимдуж квапилась туди. Коли гуркіт бою затихав, усіх огортала тривога, а то й розпач — значить, або тих, що там проривалися, розбито, або ж вони прорвалися й відірвалися від ворога й від них теж і тепер, живі

й радісні, прямують без перепон до волі, до життя. В обох випадках їхня власна перспектива погіршувалась.

Коли ж гуркіт бою вибухав знову, з ще більшою силою, тоді всіх огортала радість. Значить, наші ще тут і їм судилося, може, з'єднатися й разом пробитися.

Тим часом до того гуркоту було далеко. Ой, як далеко!

І не так тому далеко, що багато кілометрів, як тому далеко, що всі шляхи їм перетяті, що всюди, куди не повернись, ворог, з яким треба битися... А з повітря полюють залізні стерв'ятники...

Помалу падали люди. Там один, там два. А там загинуло зразу десятеро від несподіваного ворожого вогню з добре укритої засідки.

Одначе група посувалася все вперед.

Найгірше було з пораненими. Вони плакали, вони благали не кидати їх ворогові на муки й наругу. Якщо не можна їх забрати з собою, то ліпше хай хтось дострелить. Вони просили того дострілювання, як милости. Але в кого ж підніметься рука дострелити товариша, свого друга? І ранені або лишалися конати, або дострілювалися самі.

Спочатку їх забирали з собою й везли на підводах, що звільнилися після того, як довелося викинути міномети через брак мін до них. Але згодом двох коней було вбито, лишився один і не можна було їхати возами, бо й вози потрощено. Для цілого загону це було певне щастя, бо наявність підвід обтяжувала його, зменшувала маневреність, бо не потягнеш же ті підводи на вузенькі стежки, на манівці через броди,

через ярки й вибалки. Тим часом відсутність такої обузи, як підводи, збільшувала повороткість загону в ріжній місцевости. Проте брак підвід теж був злом. Ну, де ж ти дінеш тих ранених!? Та втрутилася доля, поламала вози й побила коней — і проблема була розв'язана. "На все воля Божа!" На тому коні, що вцілів, їхав охляп знесилений Роман. Він був поранений у ліву руку, дуже зійшов кров'ю, але не хотів дострілюватися, як не хотів і лишатися.

"Коли ти маєш ще цілу праву руку й можеш нею стріляти, а особливо, коли є так багато охочих тебе вбити з-за кожного куща й. з ясного неба, не поспішай убивати себе сам!" Так розважав уголос Роман, сидячи охляп на коні, гарячкуючи, ніби з високої трибуни повчав товаришів набутою за таку дорогу ціну мудрістю.

Утома, спрага й голод допікали хлопців не згірше за ворога.

Похмарило. Небо затягло сірою суцільною ковдрою, вірніше, безліччю ковдр, згромаджених одна на одну. Збиралося на дощ.

Це було гарною прикметою, само небо допомагає їм. Стало легше. Принаймні щезла небезпека з повітря. Хмари йшли низько, ніби захищаючи цих вимучених, стерзаних, зацькованих, обшарпаних і вже деяких босих людей (деякі побили свої черевики й чоботи а в деяких вони лишилися в мулуватих потічках та в торфовищах).

Група вийшла на шлях Красне — Золочів. Це не був просто собі шлях — це був своєрідний запис великої трагедії, на кілька відмін. Обабіч шляху поле захаращене кістяками спалених машин, розбитими танками кількох систем, побитими возами. В

багатьох місцях димилася спалена земля, так нібито під землею щось горіло й дим пробивався на поверхню... Посередині й скрізь, де оком кинеш, зяяли величезні вирви й малі "лієчки" від дрібніших бомб... Багато трупів, розкиданих в ріжних позах... Проте шляхом легше йти.

Одначе зі шляху їх скоро зігнали танки, з'явившись ген з півночі... Та їм і так треба було звертати вправо. Хлопці зійшли зі шляху у вибалок, а далі в ліс і подались навпростець, орієнтуючись на рокіт бою.

І от .як вони вже були зовсім близько, грім бою ущух. Урвався нагло. Затих. Тиша. Де-не-де пакне поодинокий постріл чи коротка серія з ручного автомата, і більш нічого. Таке враження, що хтось хотів знову підпалити ту веремію, яка так гарно шуміла, але це йому не вдавалося. Веремія вщухла.

Що це означає? Чи всіх перебито? Чи всіх узято в полон? Чи всі врятувалися, розпорошивши ворога?

Назустріч трапилася підвода, що просувалася попід ліском. На підводі лежав поранений юнак, а конем правила молода дівчина, заплакана й перелякана, вона озиралася на сторони й квапила коня чимдуж. Юнак виявився їхнім товаришем, дивізійником, а дівчина — добровільною сестрою-жалібницею, що взялася вирятувати юнака від смерти,— вона його везла десь в глушину, до якихось родичів, чи що.

Юнак, поранений в ногу, був при пам'яти й дуже зрадів товаришам і в той же час злякався, за них злякався. "Швидше, швидше! — загукав він.— Може, ще встигнете!"

Так ніби йшлося про відчинені ворота до раю, які ось-ось мають зачинитися.

"Швидше!"

Його обступили. Почали швидко розпитувати, що то був за бій, хто бився, як скінчилось, куди їм краще йти?..

Йти треба прямо. Билися ж німецькі частини Ліндеманна, проломували перстень. Аж три лінії перстеня — біля Княжого, під Ясенівцями й за Ясенівцями. Серед тих частин багато українців, що приєдналися на шляху до прориву. Бій тривав цілу ніч і увесь ранок. Перстень проломано ще опівночі і всю ніч ішли вермахтівські частини та обози, йшли просто на південь, в ліси, в яри, в кручі,— йшли з боями, бо ворог їх переслідував і намагався відтяти шляхи... На місці пролому навалено таких трупів, поломано стільки машин і танків — большевицьких і німецьких, побито стільки гармат, що й не приведи!.. Але майже всі вийшли в проломину... Спішіть, може, й ви встигнете! Ви маєте зброю, ви маєте здорові й цілі ноги!.. А генерал, що командував проривом, загинув разом з усім своїм штабом в селі Хильчицях. Загинув також майор Палієнко. Він був тяжко поранений і застрілився сам.

Дівчина хльоснула коня, й розмова на тому урвалася. Віз поторохкотів на північ, відділ пішов швидким маршем на південь. Хлопці побажали пораненому товаришеві щастя.

"До побачення, друже! До побачення!.."

"Прощавай, брат!"

Чи знайшов щастя той юнак з своїм янголом-хоронителем, з тією заплаканою дівчиною, невідомо. Але від хлопців щастя втекло. Зрадило їх.

Доки вони дійшли до місця пролому, до Княжого, шлях їм до волі був уже закритий. Большевики швидко залатали проломину, затягли її свіжими силами, замкнули. І коли хлопці наблизилися кількома розстрільнями, на всяк випадок розгорнувшись так по житах і картоплях, на них від Княжого полоснуло шаленим кулеметним, а потім і мінометним вогнем. Заговорило з Княжого, заговорило з Хильчиць і із Скваряви...

То вже був безнадійний бій.

Кілька разів розстрільні підіймалися й кидалися на приступ у проміжок між Княжим і Хильчицями і кожен раз були відкидані з великими втратами.

Тут можна здуріти з одчаю. Петро зовсім посірів і вибився з сил. Він бачив усю безнадійність операції, безнадійність їхнього становища й одчайдушно кидався перший вперед, але, побачивши, як падають товариші й як вони відступають, вертався назад, мало не плачучи. Він би ладен уже був умерти, але кулі його чомусь не брали, оминали, ніби він заговорений...

Дорого коштував цей бій.

Група їхня дуже поріділа. Багато загинуло з тих, що вночі так щиро сміялися з оповідання про Броди й так щиро зголосилися йти на прорив. Загинув і сам веселий оповідач — його розірвало міною. Загинула й половина німців. Але живі не нарікали, билися хоробро й затято.

Тільки ж, гай-гай! Спізнилися вони. А батогом обуха не переб'єш. Треба шукати іншого, слабшого місця.

Скориставшись з того, що знялася буря, загриміло й линув буйний дощ, загін відступив. Петро ледве знайшов Романа.

Коли б не дощ, то, може, й не знайшов би. Кінь тинявся по житі, а Романа не було. Бо Роман лежав на землі непритомний, він пішов був зразу з розстрільнею до бою, та скоро звалився безсило. Дощ опритомнив Романа, він очуняв і застогнав. Саме вчасно. Петро почув голос, підбіг, звалив Романа на свою широку спину й подався слідом за товаришами в дощову мряку... Коня вони покинули, бо він уже їм не потрібен, він тільки зраджує їхню присутність.

Кінець. Уже їм не видертися з цієї пастки, з цього котла смерти. Це тепер ясно. Від тієї думки, власне, від того болісного переконання душа Петрова заячіла тужно, як на смерть розкремсаний птах. Але він зціпив уста й мовчав.

Рештки загону відійшли далеко від місця бою й залягли в житах. Попадали змучені на землю й так лежали. Ніхто ні на що не скаржився, ніхто ні на що не нарікав. Не нарікав ніхто й на Петра. Що ж, значить, така їхня доля. їх давно вже покинено напризволяще, на самих себе. А яка з них сила?! Супроти такого ворога!

Петро зціпив зуби й думав, думав. Не відчував навіть власної рани. Не відчував утоми. Відчував тільки відчай, метався серцем і душею за цих людей, шукав думкою виходу й не знаходив його. Передумував, чи не винен він у біді цих людей. Ні, він не винен у біді цих людей. Він не винен ані в Романовій долі, ані в долі цих німців, що виявилися такими симпатичними, такими щирими товаришами, ані в долі інших.

Порадилися й вирішили: перепочивши, йти на обхід тих обсаджених сіл. Ні, раніше дочекатися ночі, а тоді йти на обхід тих сіл, пошукати слабшого місця і в темряві спробувати ще щастя, досягти вночі того, що не вдалося вдень.

Але здійснити цей намір їм уже не судилося.

Якась вища сила розпорядилась по-своєму їхньою долею. Як пішло на кінець, то відповідні події почали розвиватися швидким темпом їм на погибель.

Спершу прояснилося небо, відійшла гроза далеко на південь, ніби проломила перстень і погнала полчища своїх хмар навтьоки, услід за частинами генерала Ліндеманна. Сліпуче сонце залило світ. І воно світило так яскраво, що тяжко було на той світ дивитися, ніби не перед добром. Ніби сонце хотіло сказати всім, що от нате, надивляйтеся на мене, на моє радісне, золоте, життєдайне сяйво — востаннє, а я вам посвічу й засяю так, як ще ніколи в вашому житті...

Потім у сліпучій синяві зарокотали мотори. Всі дивилися пильно й зразу не побачили нічого. Петро мав гостре око, але теж не міг щось угледіти, хоч мотори ревли досить низько. Нарешті розгледів — в блакиті над ними рухалися теж блакитні від повітря між ними й землею великі машини, на крилах у них чітко вимальовувались чорні хрести. Ескадра бомбардувальників, штук із двадцять. Німецькі. Побачили гостей і інші й зідхнули з полегшенням — ці не будуть їх бомбити. І лежали мирно, обличчям вгору, дивились на бомбовозів і дивувалися, що вони такі великі, так низько летять, а майже непомітно їх з землі... Тим часом бомбовози робили дугу, звертаючи назад... Хлопці дивилися на них з цікавістю, спокійно міркуючи, що це вони звертають на Княже, заходять на бомбардування. Це добре буде, допоможуть прорватися. Перші літаки доходили до того місця, де вони (рештки загону) лежать горілиць... Раптом літаки з виттям пішли вниз, пікіруючи... Схоплюватись і ховатись було вже пізно... Гряд бомб укрив їх, лежачих горілиць на відкритому місці, бо ж вбоге жито не може прикрити від ока згори... За першими літаками скинули свій вантаж інші, вони долітали до

об'єкту й ішли в піке, виючи й стріляючи з бортових гарматок та скидаючи бомби... Хтось закричав крізь пекельний грохіт, хтось схопився й побіг...

Петро з Романом Лежали поруч і ждали своєї черги — влучить чи не влучить.

— А він же, сучий син, бачить, хто ми такі!.. — промовив Роман назустріч німецьким бомбам, заїкаючись не так від жаху, як від досади, від злости, від жалю.— А він же, сучий син, знає, хто тут лишився в оточенні!..

Петро мовчав. У його голові за ці хвилини перебігло більше думок, ніж за цілі роки, і він зрозумів деякі речі ясніше й глибше, аніж за все своє життя.. І мабуть, за ці хвилини він остаточно посивів.

І на цей раз Петра й Романа минула смерть. Хоч не минула більшости з їхньої групи.

Коли закінчилось бомбардування й блакитнокрилі машини відлетіли й коли розвіявся дим і пил, очам живих відкрилося жаске видовище.

Земля навколо них вивернута наверх золотого жита, поховала під чорним шаром столочене гураганом золоте колосся, взялася велетенськими кротовими на-гребками, вкрилася димлячими кратерами й їдучим смородом тротилу. Поміж тим усім лемент, стогін, прокльони й благання поранених про допомогу. Покалічені тіла товаришів звивалися тут і там... Загинули майже всі... Лишилося чоловік з десять, що разом з Петром і Романом зірвалися на ноги. Серед уцілілих було й троє німців... Живі побігли помежи кратерами, оглядаючи моторошну картину спустошення. Ранені кричали

до них, благали дострілити... Боже, як вони кричали, як вони благали, ті люди з повириваними животами, з попереломлюваними хребтами, з повідриваними ногами й руками!.. А один здалеку, боючись, що його не помітять, високо підняв голову, звівся на руки й повз, тягнучи перебиті стегна за собою, повз швидко й кричав щось нечленоподільне... Петро глянув і стрепенувся увесь, мов ударений струмом:

"Знову той кінь! З перебитим хребтом!.. Біжить на передніх ногах і не може, й іржe жалібно, тоскно!.."

Юнак, що стояв поруч, великоокий, без шолома, з присмаленим чубом, зняв тремтячими руками свій автомат з шиї й простяг його німцеві, такому ж як і сам молодому розгубленому солдатові:

— На... Ти німець, тобі не жаль... Дострiль!.. Дострiль їх усіх... Ти німець, тобі не жаль... На! На!

Німець відсахнувся, подивився на простягнений автомат, подивився навколо, подивився тоскно угору — і опустився на землю... І раптом заплакав. А потім зідхнув і під поглядами всіх присутніх, звертаючись до них, твердо промовив:

— Добре... Я німець... Я покажу приклад.

По тих словах вийняв пістоля й швидко вистрілив собі в скроню.

Юнак, що подавав автомат, вражений, хотів миттю зробити те саме, але Петро вхопив за автомат рукою.

— Стривай!.. На те є ворог, щоби нас убивати! Ти чув, як про це казав Роман?

А лемент ранених не вщухав...

Боже, цього не можна витримати! Але як же ж бути? Найлегше би було утекти. Але як утекти?! Як же ж покинути цих нещасних отак мучитися?!

Час наглив, вони не мали у себе в запасі жодних зайвих хвилин, бо кожної миті міг їх викрити ворог, оточити й винищити, одначе не могли залишити цього місця, їх в'язало почуття товариської солідарності, оте саме, що змусило німецького солдата застрілитися самому, якщо він не в стані був прикоротити мук товаришів, а тим більше не міг їм допомогти.

Але чим їм можна допомогти? Нічим. Вони вже нічим не зможуть їм допомогти. І ніхто в цілому світі не зможе їм допомогти!

Тяжкі секунди повзли для кожного довго, як на тортурах. Треба негайно рушати! Але хто візьме на себе відвагу подати команду рушати, покинути все так...

Деякі з поранених уже сконали самі, але більшість були живі й кричали про допомогу... От людина без рук, без ніг, вона кричить про допомогу, або про смерть, як про милосердя. Про смерть з товариської руки! А той з перебитими стегнами, заплутавшись у столоченому гураганом житі, уже не міг повзти, звивався й квилив, квилив щось нечленоподільне — він благав; крім того, що йому було перебито стегна, він був поранений у груди... Петро, обливаючись потом, запитував себе, чи це справді милосердя: не могти людині допомогти й допускати, щоби вона так тяжко мучилася. Воскове бліде обличчя того нещасного трепетало корчами й було вкрите буйним потом, що стікав струмочками, на закривавлену землю,

а голос усе квилив і квилив.., Петро дивився на той піт, слухав квиління й стискав руків'я автомата, відчуваючи, що він перестає володіти собою... Але хтось раніше перестав володіти собою, тим вирятувавши Петра від необхідності! братії зайвий тягар на свою совість. Поки тривала боротьба в Петровій душі, вояк, що стояв збоку, перехрестився, тяжко зідхнув і ступнув наперед, пішов помежи вирвами... Низка коротких пострілів — і лемент ущух. Настала тиша... Вояк вернувся назад, до живих товаришів, і став осторонь, окремо, продмухуючи пістоля. Він стояв, повернувшись спиною до друзів, і млявими, спокійними рухами намагався вправити магазинок у пістоль, а руки йому несамовито тремтіли...

Без команди всі постягали шоломи й похилили голови. Раптовий тягар, що навалився на душу, пригнув ті голови до землі... Ніхто не сказав ні слова над цією незаритою братською могилою, всі тільки тяжко дихали й витирали, розмазували піт на обличчях... Лише той, що стріляв, пішов, і пішов, і пішов житами помалу, зсутулений.

Постоявши хвилинку, всі кинулися слідом. Вони утікали від цього місця, як від місця ганебного, як від місця довершеного тяжкого гріха. Хоч вони в тому й не винні! Ні, вони в тому не винні! Але чи їм матері це вибачать? Оті, що будуть чекати своїх синів, чи вони вибачать! І чи вони це простять?! І чи вони це зрозуміють?!!

Вони бігли, спіткаючись, геть.

Вони подалися так швидко, як тільки могли, скільки мали ще сили. І від братської крови втікали і поспішали видертися, щоб розказати бідним матерям, де ж лежать кості їхніх синів, і як ті сини та й за що умирали. Вони подалися шукати собі рятунку, шукати щастя.

XIX

Щастя їх покинуло остаточно.

Навколо поле, жодного ліска ніде, жодного прикриття, з якого можна би було скористатися.

Вони бігли — не бігли, пленталися житами, шпеницями. Товариші вели Романа, що вибився з сил зовсім поранений. Роман просив уклінно залишити його, покинути й рятуватися самим, бо він уже "все одно пропащий" і "ніщо вже мене не врятує".

Але товариші його не кидали. Особливо цупко тримав його при компанії Петро, бо й сам він душею тримався за цього свого синьоокого друга. Це ж, власне, єдина близька душа в нього на увесь світ, що ще лишилася з ним. Сам Петро мучився, може, більше всіх, виснажений походом, і боями, і власною раною до решти, але він мав надзвичайну силу волі і не здавався. Навіть в такій цілком безнадійній ситуації.

Вони намірялися обійти обсаджене значними ворожими силами місце недавнього вилому частин генерала Ліндеманна між Княжим і Скварявою, де так не пощастило їхньому відділові, і спробувати пробитися на південь західніше Скваряви. Може, ж їм удасться.

Вони квапилися...

І тут їх нагербали знову літаки. На цеп раз це були совєтські літаки — три легкі бомбардувальники й два "ястребки". Вони, видно, виконували пошукувальну службу за рештками розгромлених частин в оточенні для знищення їх — ішли низом, швидким летом. Вони доганяли групу, помітивши її

в житах. А група не помітила небезпеки завчасно, бо всі були надміру вимучені, до того ж над землею на обріях стояв усюди грохіт канонади, а по шляхах рев моторів... Хлопці помітили літаки лише тоді, як вони були вже близько.

Прокляття!! Отак за ними полюють!.. Це ж за ними полюють! О, прокляття, прокляття!.. Вибухи безнадійної люті, прокльони, відчай... У відповідь на це гряд куль і стрілен з бортових кулеметів і скорострільних гарматок рясно обсипав їх. А слідом за тим упав гряд бомб дрібного й середнього калібру...

Раптовий, швидкий гураган вогню промчався, як смерч.

Коли перегриміло, Петро, що був звалений шквалом повітря й звуковим ударом та ударом хмари землі, схопився... "Все! Тепер все! О, Боже! Тепер уже все! Тепер вже кінець... Лишився один. Сам-один!"

Побіг помежи димлячими вирвами.

"Сам!"

Всі загинули.Всі, що були з ним, загинули. Не лишилося нікого. Анікогісінько.

Поторощені, дострілянi, посічені гураганом череп'я залізних уламків, його друзі (власне, рештки друзів) лежали розкидані помежи вирвами. Деякі щезли взагалі — а чи рознесені на пил, а чи присипані землею.

"Господи! А де ж Роман?!" — різонуло" як блискавкою.

Охоплений раптовим жахом (справжнім жахом уперше за весь час боїв у брідському котлі) Петро кинувся шукати свого вірного товариша, свого найвірнішого супутника в усій цій трагедії, що почалася так давно... Свідка всіх своїх страждань і останню свою моральну підпору, останню соломинку, за яку тримався, щоб не пуститися берега й не впасти в божевілля, як то скінчили багато-багато їхніх друзів.

Петро знайшов Романа під тілами його колег, тих, що вели його попід руки. Він був ще живий. Йому перебито обидві ноги, але він був ще живий, лише непритомний, товариші ж були мертві.

Петро схопив Романа на оберемок і побіг, сам не здаючи собі справи, куди він біжить і чого. Побіг просто, нічого не бачучи перед собою. Очі йому застеляв туман — туман жалю, туман болю. А може, й туман сліз... Гарячих, мужеських сліз, яких ніхто не бачить і не мусить бачити. А може, й туман божевілля від вибуху відчаю...

Петро спіткався, плутався в житах і бур'янах і біг, біг,— ніс свого товариша, рятуючи його від смерти.

Ах, друже мій! Останній мій друже!..

На увесь світ вони лишилися удвох, але один з них скоро вже "наїсться землі". І тоді другий лишиться зовсім сам. Один. І ніхто не бачитиме, що станеться з ним.

Довго біг Петро. І ще біг би та й біг, до останку, доки не впав би, коли б Роман не опритомнів. Роман опритомнів і почав кричати. Тоді Петро схаменувся. Глянув на себе — рукави, штани й чоботи були в крові, що цебеніла з перебитих Романових ніг. Ті ноги теліпалися в штанах безвольні,

чіпляючись за кущі будяків та за юрби житнього колосся над обніжком, по якому Петро біг, від того Роман і кричав.

Схаменувшись, Петро поклав Романа на землю й сів біля нього, безпорадний, охоплений відчаєм,— але вже іншим відчаєм, таким, що витверезує голову, приводить людину до пам'яти.

Що ж робити? Ах, що ж робити?! Ну, що ж робити, коли товариш останній і єдиний і найвірніший у цій безвихідній трагедії, такий от поламаний, побитий і вмирає?! І нічим не можна врятувати, нічим не можна допомогти.

Роман затих, перестав кричати. Лежав мовчазний, безживний. Лежав нерухомо, лицем угору.

Коли Петро глянув у те лице — побачив, що Роман цілком притомний, очі Романові дивляться на нього спокійно, пильно.

— Поклади мене зручніше,— промовив Роман чітко, хоч і тихо.— Поклади головою на обніжок... Так... Спасибі... А сам... будь спокійний. Все добре.

Лице його було бліде-бліде від упливу крови, покрите шкляним холодним потом, але погляд притомний, розумний.

— Відстебни мою флягу, там є вода,— звелів Роман все тим же тихим голосом.

Петро швидко одстебнув флягу, там дійсно було трохи води.

Ковтнувши з фляги, Роман перевів дух, заплющив очі й так лежав нерухомий. Нарешті зібрався з силами, розплющив очі

(Петрові видно було, як він напружувався, розплющаючи очі, ніби так вже йому було тяжко підіймати повіки), розплющив і довго дивився на Петра, водив по ньому очима, зупинився на обличчі й чигав на щось, ніби намагався щось вичитати на тому обличчі, якусь відповідь на якесь своє болюче, ще не висловлене запитання.

Утомився від споглядання й знову закрив очі. Думав щось з мукою. Гірка посмішка зажевріла на безкровних устах, він поворушив ними й ледве чутно промовив:

— От... Ну, от... Знаєш, я думаю... колись люди в Україні... матимуть приказку — "загинув, як під Бродами!.."

Павза.

— Цебто, замість отого... "як сірко в ярмарку". Павза.

— Значить... ні за нюх табаки... Коли Роман говорив, він помежи словами рипів зубами від болю й стогнав.

Петро бачив, що бідолаха говорить зовсім не те, що думає. То його довгий і тоскний погляд, яким він перед тим дивився йому в обличчя, говорив про щось інше.

— Твоя правда, — сказав Роман, вичитавши в погляді свого друга недовіру.— Я мелю... зовсім... не те...— і повернув зручніше голову, а повертаючи, страшно застогнав і ще дужче зблід. Заплющив очі. Піт по його чолі і по щоках стікав і капав з мочки вуха на сіру суху землю, роблячи її мокрою й чорною. Роман розплющив очі і впився ними, замлоїними мукою, в очі Петрові. А тоді промовив, перемагаючи біль і жаский зміст своїх думок:

— Скажи... Скажи мені... Чи ти вірний мій друг? Чи такий, як і я тобі? Скажи?..

— Так... Я вірний твій друг, Романе.

Роман облизав шерхлі, пересмаглі уста та:

— А тепер скажи... Чи ти... Чи ти виконаєш мою волю? Скажи!..

Петрові тьохнуло серце, він зрозумів, чого хоче від нього його приятель, що він говоритиме, про що він проситиме, благатиме, наказуватиме. Але як він на це відповість? Як він на це відповість, коли з усіх клітин його єства підіймається протест. Він цього не зможе! Він ніколи-ніколи цього не зможе! Ах, Боже!..

Петро дивився на патьоки поту на Романовому обличчі, на те, як той піт скапував з мочки вуха на землю, й метався душею, що ж йому сказати, ну. що ж йому сказати?! Нарешті зібрався з духом і промовив якнайбайдужішим голосом:

— Гм... Залежить що... Що?

Роман скривив уста болісно, прикусив губу з досадою, з жалем. Мовляв, що ж ти питаєш, що ж ти час гаєш, коли й так усе ясно, все ж ясно! Але вголос серйозно й спокійно, й терпеливо пояснив, ніби справді Петро не розумів:

— Ми той... Ми ще трохи поговоримо... А потім... той... Потім ти виконаєш мою волю... Ти мене пристрелиш... І рятуйся сам. Чуєш!

Петро мовчить.

— Я прошу тебе!

Боже! Ну що ж Петрові сказати на це таке жалібне прохання, на прохання друга! Він сидів мовчки посірілий, стис щелепи, звів брови. Ніколи в житті він так не думав, так шалено, з такою мукою. І ніколи в житті він не мав такого безвихідного становища. Уста йому, так як і Романові, пересмагли, пошерхли, голос пропав,— він кілька разів пробував заговорити, але голосу не було. Нарешті відкашлянув і прохрипів:

— Е-е... Скажи ж і ти мені... Скажи, Романе, чи ти вірниіі мій друг? Га?

— Так,— тихо прошепотів Роман і заплющив очі, звів брови, вже знаючи до чого йде.— Так. А Петро так само хрипко, як і перше:

— А тепер скажи... чи ти застрілив би мене? Мовчанка. Роман лежав, заплющивши очі й звівши брови та тяжко-претяжко дихаючи. Мовчав довго й нарешті зідхнув:

— Н... н... не знаю.

І з цього "не знаю" видно було, що він ніколи би не застрілив свого друга, навіть, коли б це мав бути акт великого милосердя.

Петро зідхнув з полегшенням. Це до певної міри звільняло його від страшного, хоч і товариського, обов'язку. Дивився на патьоки поту на смертельно блідому. безкровному обличчі й згадував того юнака, з перебитим хребтом, що повз, а потім отак сходив потом, конаючи, та все благав про товариську кулю, як про милосердя; згадав свій відрух зробити товариську

прислугу й тепер вслухався в своє нутро, чигаючи на такий самий відрух. Але відрух такий не приходив і прийти не міг. Але як же ж бути?!

— Не знаю,— зідхнув шепотом Роман у напівмаячінні, відповідаючи без сумніву на запитання, чи застрілив би він Петра, свого друга.— Не знаю.— Помовчав. Потім розкрив очі й прошепотів твердо:

— Я тебе не застрілив би, бо... Бо життя мені не поставило такого іспиту... Чуєш? Не поставило!.. Бо ти здоровий... А мене... А мене ти пристрелиш!.. Мусиш! Мусиш!..— розхвилювався та й забився в нападі пекельного, нестерпного болю. Він стратив свідомість і так страшно рипів зубами, що Петра вкрив холодний піт від душевної муки й від внутрішньої боротьби: боротьби між співчуттям, раптовою готовністю піднести автомат і вчинити акт милосердя, та мін; жахом взяти на свою совість життя товариша, а головне — втратити його навіки зі своєї вини, а тим часом — ану ж вдасться його вирятувати! Може ж!..

Хоч видно було, що товариш конає.

Петро думав, що це вже остання хвилина й що його товариш відходить, що милосердя до нього прийшло само собою. Він нахилився, вдивляючись в передсмертні корчі на обличчі друга... Але милосердя не приходило. Роман знову прийшов до пам'яти і вхопив здоровою рукою за Петрову руку й проговорив швидко, швидко крізь спазму в горлі:

— Ах, Боже! Як це все страшно!..

Помовчав, перемагаючи біль. А потім повів помутнілим поглядом навколо й прошепотів помалу-помалу, розтягуючи слова:

— Так ти... кажеш... снилось тобі... що ти рідну землю їв?

Петро мовчить.

— Ах, Боже, Боже! Як це все страшно!.. Помовчав, переводячи дух. А далі хапливо:

— Але це ще не все... Не все... Чуєш? Це ще не все...— І стиснув руку панічно:— Ще ж нас наші нащадки й прокленуть... (павза) — Де нащадки! Нас прокленуть наші сучасники!.. (павза) — Нас прокленуть ті, що нас посилали... Бо ми... Бо ми не здобули їм волі... (павза, маяття)... Так... Прокленуть... І відмежуються від нас... І скажуть... будуть кричати:

Розпни, розпни їх!.. І мертвих розпни!! (павза) — І власний, рідний кат розпне, а власний наш, хитрий з біса Пилат умиє руки... Отой хитрий наш Пилат... Умиє... Від нас, від тисячів нас і від матерів, що породили нас...

(Павза. Зідхання крізь клекіт у грудях).

— Але нічого. Ми умрем, і Бог нас спитає, хто винен за цю неповинну кров... І ми скажемо, що ми самі винні... Ми — "хлопці"... Ми — романтики... І Богові збрешемо, захищаючи тих усіх наших... Бо ми солдати... Ми хотіли добра... Та... ми солдати...— останнє прошепотів ледве чутно і, закінчивши, зідхнув так само ледве чутно:— Е-ех-х...

І замовк. Лежав нерухомо. Стиснув міцно Петрову руку й мовчав. Важко дихав. Він мав високу гарячку і його кидало то в жар, то в холод. Час од часу цокотів зубами й говорив щось незрозуміле. А далі затих і лежав спокійно, постогнуючії. Лежав так довго. Нарешті повернув голову й показав Петрові очима кудись у бур'ян, посміхнувся блідо:

— Ось... Я ж казав... Чорт тобі посилає панцерфавста! Візьми!

Дійсно, під обніжком, в густому бур'янці лежав панцерфавст, справний, наладований. Але Петрові було не до панцерфавста, хоч серце йому неприємно стиснулося. Він не був містиком, але з тим проклятим панцерфавстом справді було таки щось від містики. Одвернувся. Гарячкове перебирав у голові, як би і чим би ж допомогти Романові. Аніякої лікарської допомоги бути не може. Аніяких медикаментів у нього самого. Та й що ж тут медикаменти й які медикаменти тут допоможуть, хіба ціянкалій (посміхнувся гірко). Ще б могли врятувати хірурги, якби вони були, або якби ворог був милосердний до скалічених, та й то якби хопилися зразу. А так... Ворог — то є немилосердний ворог, та й піхто в нього не стане просити ані пощади, ані милости. Що ж до медикаментів — то пізно. Тепер пізно.

А Роман все більше мучився. Все тяжче йому було. Він вже не говорив, як перше, він тільки стогнав, качав головою по обніжку, що вкрився болотом під тією головою, бо буйний піт розмочив землю, перекладав голову з лівої щоки на праву, з правої на ліву... Уста йому покрилися кривавою піною — він покусав собі всі губи, стримуючи стогін, стримуючи шалений крик, що видирався з грудей. Він не просив Петра словами, бо був уже не здібний говорити, він тільки просив його поглядом, молив його, благав... І Петро мучився не менше за Романа, він

кілька разів уже брався за автомат, але опускав руку в безсиллі... Не може! Він не може цього!..

Дивно — він же солдат і убивав людей і, мабуть, сотнями зі своїх гармат, а тут — не може...

Роман зрозумів товариша без слів і вже не просив навіть поглядом. Він заплющив очі й звивався в муках. Але не вмирав. І видно було, що він так просто і так скоро не вмре, що муки ті його будуть довгі, ой які довгі й пекельні.

Так, то впадаючи в безпам'ятство, то зринаючи з нього, Роман довго маявся. Нарешті, роздер здоровою рукою зітлілу від поту сорочку на грудях і видихнув у сине небо немовби всю свою муку й всю свою душу:

— Не можу!! Я вже не можу!.. А тоді, перемагаючи корчі, змобілізувавши всі рештки ще не погаслої волі, попросив:

— Пістоля!.. Петро хотів подати автомат, але перевірив — в автоматі жодного патрона. Тоді Петро кинув автомат у жито й вийняв з кабура тремтячою рукою свого пістоля... Прикусивши губу, вклав його в Романову гарячу руку... А сам відвернувся.

— Ні,— промовив Роман спокійно і в той же час жалібно:— Дивись на мене... Я хочу тебе бачити... Дивись на мене...

Петро обернувся.

— Так... Перекажеш матері... як зустрінеш... що я живий-здоровий... Колись вернуся... І поцілуєш...

І змовк, задихаючись. Спробував посміхнутись ясною, щирою посмішкою, підбадьорливою, тією давньою, оптимістичною. Не вийшло.

І, знаючи, що це в нього не вийшло, Роман раптом узяв у зуби люфу пістоля й вистрілив... Ніби спересердя...

Риси обличчя затрепетали-затрепетали... По них поповзла глибока тінь. Склепила їх. Зупинила трепет. Зробила обличчя сірим і мовчазним, як земля.

Все.

Засклілі очі наставилися в синє небо.

XX

Петро довго сидів над товаришем. Йому здавалося, що той ще щось скаже.

У голові Петрові помутилося. І від жалю. І від гіркоти на душі. І від болю власної рани, від гарячки, яку він мав теж, але якій досі протистояв силою волі, напружуючи її до останку. Досі він не втрачав ясности думки. Тепер він її втратив, бо напруження ослабло, воля його танула, вислизала, як дим, як вода з прорваної греблі. В душу ломився відчай крізь ту саму проломину...

Кінець...

Все.

Десь спалахнула канонада й шалена кулеметна та мінометна стрілянина, десь не дуже й далеко, але Петрові було байдуже, він навіть того не чув. Для нього все скінчилося.

І тепер от приходить на порядок дня той сон про рідне місто, про рідну вулицю... "Правдивий сон, як означив його Роман. Еге ж, правдивий сон. Як пак?.. Він землю їв на вулиці рідного міста. Вирізав він тієї землі дві плиті з стіл завбільшки й їв жадібно її. І яка ж вона була та земля смачна! Рідна земля! Його рідна земля!.. "Але то все одно, ця теж наша... рідна!" — це сказав Роман. Справді".

Петро глипнув очима, немов зі сну. Сонце палило немилосердно. Небо було опалове, почервоніле, закурене димом і пилом, і сажею. Сонце давно перевалило за полудень, але ще стояло високо. Господи, який довгий день! Хоч би швидше приходила ніч! Сонце палить в обличчя, в скляні сині очі Романови. Хоч би вже ніч. Стривай!

Петрові очі впали на панцерфавст, що лежав у бур'яні під обніжком.

— Бач!

Петро протер очі, потер чоло з напругою.

— Бач! Ще ж не все. Ще ж цей панцерфавст. Ні, ще не все. Він, цей "макогін" мав якесь призначення в його житті. Так, так.

А Роман дивився байдуже в небо й ніби говорив до Петра: "Ось... Чорт тобі подає панцерфавста! Візьми його!"

Значить, ще не все.

І Петро звівся, похитуючись.

...Не все. Келих ще не допитий і він його мусить допити до дна. До дна. До самого дна.

Вийняв хустинку з своєї кишені, червону, бо закривавлену, й накрив нею сині очі, наставлені в небо, нехай не пече в них сонце. Нехай не сліпить їх пил. І нехай Він не бачить, як буде хитатися Петро, ідучи геть. Як він собі йтиме геть...

По тому Петро підняв панцерфавста, звалив його собі на плече й пішов, не озираючись. Пішов п'яною, розбитою ходою. Останній з усіх, з ким він був у цьому проклятому колі смерти. Останній розбитий, але ще не подоланий.

XXI

Петро йшов, як у кривавому тумані.

Опалове небо... Стовпи й ожуги... Далекий сон і близька дійсність.

Навколо кипить бій. Ні, це не уява, це не гуд у голові, це справжній клекіт бою. Власне, клекіт боїв навколо. Вся земля двигтить від гуркоту гармат і грохоту танків.

Петро лишився сам в оточенні, в пеклі. І він хоче з нього вийти. Але вийти не може. На захід, на північ і південь — всюди ворог, всюди вогонь і грохіт заліза. Він кидається (якщо це можна назвати "кидається"), але з оточення вийти не може...

Йому здається, що він іде довго, може, вже й кілька днів, хоч це був ще той самий день, в який загинув Роман, в який загинуло так багато його друзів.

Поблизу десь справді кипить шалений бій, то десь одчайдушне виломлюються ще якісь рештки з оточення. Петро дослухався й ішов туди, ішов, напружуючи рештки сили... І на душі йому було тяжко невимовно,— ах, як йому тяжко покидати останній клаптик рідної землі!

Він бачить, як вона горить, його земля, як бродять зграї полум'яних язиків, як повзуть вогненні кобри по ній... Він чує, як вона сходить чадом, спалена вогнем страшної, ненаситної помсти... Він бачить, як сонце обернулося в паникадило в чорному, сажному зеніті й присвічує богові руїни й всезнищення, що вергає з того зеніту, з чадного неба тисячі тонн гарячого металу...

Намагаючись вгамувати нестерпний біль пораненої голови, Петро здер стару, загноєну пов'язку й іде так... Йому так легше, вітерець обвиває голову, освіжає її... З рани спливає кров, але то байдуже, та він і не бачить, лише відчуває лоскіт на шиї. Нехай... Лиш би якось перейти все це і вийти з цього велетенського кладовища до волі й до рідних, до друзів... Так, ще б хоч раз побачити старих давніх друзів, хто лишиться в живих.

Так, стікаючи кров'ю, він іде все вперед, туди, де пішли десь товариші.

Він іде... Він несе панцерфавста, як кийок, що його підсунув чорт саме тоді, коли в нього не лишилося вже іншої, більш практичної й потрібної зброї... Він несе панцерфавста, може, для того, щоби в останню хвилину зірвати своє життя, як вже не буде ніякого виходу й не лишатиметься зовсім сили.

Світ йому увесь почервонів і почорнів, бо у віччю плавають огненні кола і чорніє провалля безодні. В цім стоять "паникадила", як серед темної ночі...

І от його настигла смерть...

XXII

І от його настигла смерть.

Він сидів над якоюсь глухою дорогою, слухав грохіт бою з усіх сторін, слухав свій власний біль в душі і в серці, отаке якесь скімління, немов плач немовляти, намагався його вгамувати... Думав над тим, що ж то за такий ворог, що так нещадно напосівся, що має стільки злоби й жорстокости, й смертельних засобів у своєму розпорядженні, які він вергає немилосердно і безугавно, але який він сам? Який він сам? Яке його обличчя? Ось скільки часу триває це пекло, але він так і не бачив ворога в обличчя, не бачив його зблизька. Не дивився йому в очі. Які в нього очі? Що в тих очах написано?.. Як би в ті очі перед смертю глянути! Як би його побачити зблизька, подивитися на нього нещадного і немилосердного! Отак віч-на-віч...

Ось над цим думав Петро мляво, сидючи осторонь від дороги на купі землі біля глибокої бомбової вирви, як раптом почувся грохіт, що наростав і котився на нього. Петро підвів голову й побачив велику сталеву потвору — сірий, совєтський танк "Т-34". Танк з ревом котився по дорозі, виринувши з долини...

"Ось він, ворог!!"

Напевно, побачивши Петра на пагорбку, танк шалено і тріюмфально заревів, як жива істота, і попер навпростець, з наміром розчавити цього солдата в пошматованій, безбарвній, але такій характерній уніформі. Погнав, як хижак на свою жертву...

Петро без хвилювання подивився якийсь час на страховище, потім помалу сповз за пагорбок... Так, танк іде на нього. Ось це і є вона, Смерть! Наладувавши панцерфавста, Петро почекав якусь хвилину, спокійно (так, як колись чекав під час облав на вовка)... Потім швидко вихопився й вистрілив — пустив "кулак" усторч в потвору, а сам упав навзнак і покотився униз, у бомбовий кратер. Розлягся пекельний вибух... Лязг і скрегіт... І потвора раптом стала цапки над самою вирвою, тяжко зідхнула димом і чадом, повернулася боком і поповзла по інерції до вирви, накриваючи її й накриваючи Петра, що лежав на самісінькому дні. Але до дна потвора не дістала, бо розвернулася упоперек...

Якийсь час потвора пойорзала в передсмертних корчах, осипаючи землю на людину, що лежала внизу горілиць, ніби її загрібаючи. Пойорзала, поки не заглух мотор. А як мотор заглух, потвора перестала здригатися...

Петро лежав під сталевим драконом на дні вирви й чекав, що буде далі,— він чекав смерти. Ось вискочать люди — вискочить ворог, якого він нарешті побачить, гляне йому в очі перед смертю, і все скінчиться. Але люди не вискакували, не чути було жодної душі, лише одну мить здалося, що хтось протяжно й глухо застогнав. Одначе стогін не повторювався. Тоді Петро вигрібся, виповз нагору.

Перед ним був велетень-танк... Башта в нього геть розвернута й крутиться, ляда люку скарьожена й відчинена навстяж та так і стоїть, ніби відзяплена щелепа в пащі

апокаліптичної потвори, пораженої блискавкою. З середини пащі виходить дим і б'є нестерпний сморід паленої гуми, але полум'я немає. Танк чомусь не спалахнув, як звичайно, може, тому, що бак з пальним зостався неушкоджений... їдучий дим пробивається з люку й з усіх щілин — можливо, там горить всередині... А може, то з танка виходить дим і газ, нагнатий туди шаленим вибухом панцерфавстової гранати... Петро стояв і зовсім спокійно міркував про це і так само спокійно дослухався до нутра танка. Всередині аніякісінької ознаки життя.

— Галло! — сказав Петро голосно.— Ану, виходь! Хто там?!

Мовчанка. Тоді Петрові раптом чомусь стало страшно. Незрозумілий і якийсь містичний жах струсонув ним. Чи то від думки, що він от убив кількох людей і вони тут ось, за сталевою стінкою, у череві танка й їхня смерть на його сумлінні, а чи то від тривожного якогось передчуття, що пройшлося ним, невідомо-звідки зринувши, і зродило той жах... Петро миттю стрибнув на танк і кинувся до люку... Заглянув...

Всередині темніли скорчені людські фігури,—люди в танкістських комбінезонах... Вони лежать, одне навалившись на одне...

— Галло,— сказав Петро тихо.— Живі?.. Ранені?.. Галло!

Мовчанка. Ані звуку.

Тоді Петро поліз у люк... Він хотів бачити ворога. Він хотів глянути йому в обличчя.

І він глянув. Те, що він побачив, струсонуло ним до решти, до мізку костей...

Дві фігури, скрючені на підлозі, не можна було впізнати, бо обличчя були опалені газом і заюшені чорною закипілою кров'ю.

Третя ж фігура припала до стерна, схилилась на нього та так і заклякла, поклавши голову на керунок, ніби від утоми. І риси обличчя її були чисті...

І було те обличчя дівоче...

І було те обличчя знайоме...

...Ата!

Обличчя сіро-бліде, лише з вуха через краєчок, з-під шолома, стікає смужка густої червоні крови і застигає на шиї...

Петро думав, що це галюцинація, що це вільне маячіння... Але ні. Це Ата!

Перевів дикий погляд на фігури, скрючені на підлозі, й аж тепер побачив, що то теж дівчата... Дівчата-танкісти...

У кутку, за керівницею, стоїть казаночок з вареною пшеницею всуміш з квасолею... "Це їхні харчі!" Казаночок перехнябився, й "харчі" наполовину вилились геть на якесь ганчір'я.

Знову перевів погляд на обличчя, покладене на керунок танка. Не здаючи собі справи, простяг руку й стягнув танкістський шолом з дівочої голови... Ата!!! З-під шолому розсипалося її буйне волосся, підрізане по колишній студентській моді,— волосся впало на чоло, на вухо, на щоку, заворушилося, як живе, розтікаючись...

Петро повів рукою по ніжному, шовковому волоссі, й його шорсткі пальці заплуталися в тоненьких волосинках...

— "Ворог"...

"Так ось він, "ворог"!.."

Обережно виплутував пальці з полону тонюсіньких волосинок... Виплутував... А тоді раптом шарпнув і кинувся геть.

Виліз з танка і пішов.

Йшов тиняючись, помалу, потім швидше. Швидше.

Йшов не озираючись.

Не бачив нічого перед собою. Майже біг. Йшов із решток своїх сил. В ніщо. В порожнечу. В чорне провалля...

Утікав від того, від чого не можна втекти.